

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 23 Volume: 5 Issue: 23

Güz 2012 Fall 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

RÂĞİB'İN 'MÜFREDÂT'INDA 'FURÛK' MALZEMELERİ: SUNUŞ ŞEKİLLERİ VE TESPİT METOTLARI

RÂGHİB'S PRESENTATION FORMS AND DETERMINATION METHODS OF FURÛQ MATERIALS FOCUSED ON QUR'ÂN IN HIS 'MUFRADÂT'

Ömer KARA*

Öz

Bu makale, Râğib el-İsfahânî'nin '*el-Müfredât fî Ćarîbi'l-Kur'ân*' adlı eserinde furûk malzemelerini 'sunuş şekillerini' ve mütekârib kelimeler arasındaki nüansları ortaya koyarken 'başvurduğu metodları' tespit etmeyi amaçlamaktadır. Makale, "çalışmanın kapsam ve metodu, Kur'ân sözlüklerinin furûk açısından önemi, Râğib'in ve eserinin furûk alanındaki konumu' konularını ele alan bir giriş ile 'furûk malzemelerinin sunuş şekli' ve 'furûku tespit metodları' konularını inceleyen temel iki başlık olarak tasarlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Râğib el-İsfahânî, el-furûku'l-Luğaviyye, Kur'an sözlükleri, mütekârib kelimeler, furûku tesbit metodları.

Abstract

This article has aimed to fix Râghib's presentation forms and determination methods of furûq materials in his '*al-Mufradât fî Gharîb al-Qur'ân*'. The article has formed as an introduction and two sections. Its Introduction deals with subjects that: 'framework and method of study, and important of Qur'anic dictionaries with respect to furûq, and important of Râghib and his work in furûq field. While the first title of the article investigates Râghib's presentation forms of furûq, the second studies his determination methods.

Keywords: al-Râghib al-İsfahânî, al-furûqu al-lughawiyya, dictionaries of Qur'an, close-meaning words, determination methods of furûq.

I. GİRİŞ

1. KAPSAM ve METOD

Furûk alanındaki çalışmalarımızın bir halkasını oluşturan bu makale, furûk kaynaklarının özel bir tipi olan "Kur'ân sözlükleri"nin bir örneği durumundaki *Müfredât*'ın 'furûk malzemesini' veriş şekillerini ve metodlarını tespit etmeyi deneyecektir.

Makalenin temel problematikleri şunlardır: Furûk kaynakları açısından Kur'ân Sözlükleri nerede durmaktadır; furûk için ne ifade etmektedir? Kur'ân sözlüklerinden biri olarak

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Müfredât, furûk malzemelerini nasıl sunmaktadır ve bu farkları hangi metodlarla tespit etmektedir? Makale, bu sorulara cevap arayacaktır.

Makalemiz, Râğıb'ın ilgili eserinde furûk malzemelerini veriş şekillerini ve başvurduğu metodları tesbite odaklandığı için bütün malzemeleri taramaya ve nakletmeye gerek duymamıştır. Makalede, -sınırları zorlamış olmak endişesiyle- herbir başlık için sadece ikişer örnek verilmiş; diğerlerine sadece atıfla yetinilmiştir. Ayrıca gerek metindeki, gerekse dipnottaki referanslandırılmış örnekler, çoğunlukla Arap dilbilim kaynaklarıyla ve tefsir literatürüyle desteklenmiştir. İlaveten konuyla ilgili geniş bilgilere sadece referans göstermekle iktifa edilmiştir.

Makalenin formatına gelince, önce furûk kaynaklarını kısaca verdikten sonra Kur'ân sözlüklerinin furûk açısından önemi ele alınacak; daha sonra Râğıb'ın ve Müfredât'ının furûk açısından konumuna kısaca değinilecektir. Peşi sıra Râğıb'ın furûku veriş şekillerini ortaya koyan bir başlık yer alacak; sonra Râğıb'ın furûku tesbitte başvurduğu metotlar örnekleriyle ele alınacak; makale, sonuç kısmıyla bitecektir.

2. FURÛK KAYNAKLARI ve KUR'ÂN SÖZLÜKLERİ'NİN FURÛK AÇISINDAN ÖNEMİ

Arap dilbiliminde *terâdüf* ve bunun alternatifi olan tekarüb olgusu vardır. *Terâdüf* olgusu, lafızları farklı kelimelerin anlamlarının aynı olduğunu; bunun karşısındaki tekarüb ise lafızları farklı olan kelimelerin bir manada ortak olmakla birlikte ince nüanslarının bulunduğunu savunmaktadır. İşte mütekariplerdeki bu ince farklara ve bunun literatürüne *el-furûku'l-luğaviyye* denmektedir.¹

Arap dili içinde müterâdif olarak sunulan kelimeler arasındaki farkları ele alan leksikolojik bir literatür vardır. İlgili literatürün en önemli eserleri şunlardır: İbn Kuteybe(ö. 276)'nin, *Edebü'l-Kâtib'i* (İbn Kuteybe, 1998), Hakîm et-Tirmizî(320)'nin *Kitâbu'l-Furûk'u*², ve *Beyânu'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Füüd ve'l-Lübb'ü* (Hakîm et-Tirmizî, 1961: LI/25-36, 83-91; 163-172; 244-258.), Askerî(395)'nin *el-Furûk fi'l-Luğ'a'sı* (Askerî, 1991), Necefi'nin *et-Tuhfetü'n-Nizâmiyye'si* (Necefi, 1340), Nureddin el-Cezâirî'nin *Furûku'l-Luğât'ı* (Cezâirî, 1987), Bursevî'nin *Furûk-i Hakkî'sı* (Bursevî, 1310), Henricus Lamnes'in *Ferâidu'l-Luğ'a'sının* birinci cildi (*Furûk*) (Yesû'î, 1889), Lebâbidî'nin *Letâifu'l-Luğ'a'sının* bir başlığı (Lebâbidî, 1878), Ebu'l-Bekâ'nın *Külliyyât'ı* (Ebu'l-Bekâ, 1993), yazarı belli olmayan biri 10 varaklık, öteki 89 varaklık iki *el-Furûk*³ adlı eser, Ömer b. Ali el-İsbîrî'nin *er-Risâle fi Ma'ne'l-Hamd ve's-Şükr ve'l-Farki beynehiüma'sı*⁴,

¹ Terâdüf-furûk arasındaki tartışmaları; furûku'l-luğaviyenin bir tür olarak neyi ifade ettiği; Kur'ân'ın mütekârib kelimelerini anlamlandırmadaki rolü hakkında bilgi için bkz. Mohammad Akram Chaudhary (1987) "Al-Furûq al-Lughawiyah: the Cultivation of a Genre", *Islamic Studies*, 26:1, İslamabad, s. 63-71; Mustafa Alvânî (1981). "et-Terâdüf ve'l-Furûk fi'l-Luğ'a", *el-Mecelletü'l-Arabîyye*, cilt 5; sayı: 8; Muhammed b. Abdirrahman Şâyi' (1993). *el-Furûku'l-Luğaviyye ve Eserühâ fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad, s. 25 vd.; Hulusi Kılıç (1996). "Furûk", *DİA*, İstanbul XIII/222-3; Ömer Kara (2004a). "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkapları -Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş- (I)", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, Ankara, s. 197-220; Ömer Kara (2004b). "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Literatürünün 'Furûk' Paralelinde Tespit ve Tahlili -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (II)-", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XLV, sayı: 2, Ankara, ss. 219-253; Ömer Kara (2004c). "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' ve 'Furûk' Argümanlarının Mukayeseli Tahlili -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (III)-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (www.dinbilimleri.com), Yıl: 4, sayı: 4, Samsun, ss. 117-146.

² Hakîm et-Tirmizî. *Kitâbu'l-Furûk*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, no: 1975, 1b -102 b. (diğer yazma nüshaları: Kütahya, Vahit Paşa Küt., nr. 2253; İskenderiye Belediye Küt., nr. 5386 C; Paris, nr. 5018; Süleymaniye, Esat Efendi, nr. 1479; Ayasofya, nr. 1975)

³ Birinci yazma: Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, 851 (1-10 vr); ikinci yazma: Süleymaniye, Yazma Bağışlar, 3634/1 (12-99 vr). Birinci yazma (10 vr.lık), tarafımızdan tahkik edilerek yayımlanmıştır: (Ömer Kara (2004d). "Müellifi Bilinmeyen Bir 'Furûk' Risalesinin Tenkitli Neşri -[el-Furûku'l-Luğaviyyetü'l-Muhtâre fi'l-Müfredâtü'l-Mütেকârîbe]-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (www.dinbilimleri.com), Yıl: 4, sayı: 2, Samsun, ss. 173-212.)

⁴ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 759 (1-9 vr.). (İlgili risâlenin tahkikli neşri tarafımızdan yayımlanmıştır: Ömer Kara (2004e). "Ömer b. Ali el-İspirî'nin Furûkla İlgili Bir Risalesinin Tenkitli Neşri -er-Risale fi Ma'ne'l-Hamd ve's-Şükr ve'l-Medh ve's-Senâ ve Suverî'l-İctimâi ve'l-İftirâki Beynehüm-", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 21, Erzurum, ss. 185-239.

müellif belli olmayan *Risâle fi'l-Fark beyne elhamdulillah ve hamden lillah*⁵, Hazrecî'nin (Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed/ 1044 h.) *Risâle fi'l-Fark beyne'l-Vasf ve's-Sıfat*¹⁶ ve Abdulkadir Mağribî'nin "*el-Fark beyne's-Seneti ve'l-Âmmi fi'l-Lugati'l-Arabîyye*" (Mağribî, 1993: III-IV/181-3.) adlı makalesi.

Furûk literatürünün ikinci dereceden önemli kaynakları ise en geniş anlamıyla Arap dilindeki "*terâdüf kaynakları*"dır. *Potansiyel birer furûk kaynağı olan* bu terâdüf kaynakları, genel terâdüf kaynakları(tamamıyla müterâdife yönelenler ve yoğun bir şekilde müterâdif içerenler), özel terâdüf kaynakları ve *Kitabu'l-Fark* eserleri olarak taksim edilebilir. Bunların yanında Arap dilinde *Emâlî, Nevâdir, Mecâlis, Şevâzz, el-Luğat* ve *Fe'ale-Ef'ale* ve *Fe'altü-Ef'altü* gibi birçok tür de, furûk malzemesi içermektedir. (Bkz. Kara, 2004b: 219-253)

Furûkun önemli kaynaklarından biri de, Arap dili sözlükleridir. Bu sözlükler, tasnif türü ve kapsam açısından çeşitlilik arz etmekle beraber içerik olarak genel Arap dil varlığı yanında Kur'ân müfredâtını da anlamlandırmaktadır. Bu sözlükler içerisinde mütekârib kelimeler arasındaki nüanslarla ilgili birikim azımsanmayacak derecededir.

Bunların yanında bir de, sadece Kur'ân müfredâtına yoğunlaşan Kur'ân sözlükleri vardır. Bu Kur'ân sözlükleri, *Me'ânî'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân, Mübhemâtu'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Garîbu'l-Kur'ân, el-Vücûh ve'n-Nezâir* gibi türleri kapsamaktadır. Bu türlerin ilk beşi, Kur'ân müfredâtının açıklanmasını konu edinmektedir. Bu eserlerin, kitap başlıklarına yansıyan ve sonradan sınırları belli bir şekilde tespit edilen, terimleşen kavramların(mecâz, müphem, garîb, müşkil vb) hitap ettiği kelimelerle sınırlı olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine bunlar, âyetlerdeki "müphem, müşkil, garîb, müteşâbih"; yani anlaşılması güç olan tüm müfredâtı ele aldıklarını ifade etmektedir. Örneğin Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ını tahkik eden Fuat Sezgin, giriş bölümünde açtığı "*Ma'ne'l-Mecâz inde Ebû Ubeyde*" başlığında özetle "*Ebû Ubeyde'nin Kur'ân kelimelerini tefsîr ederken 'mecâzuhu keza, tefsîruhu keza, ma'nahu keza, garîbuhu keza, takdiruhu, te'viluhu' gibi ifadeleri kullandığını; buradaki mecâzın sonraki belagat bilginlerinin sınırladığı teknik mecâz kavramından çok daha kapsamlı olduğunu; İbn Kuteybe'nin de Müşkilü'l-Kur'ân'da Ebû Ubeyde'nin bu kapsamlı anlamı kullanma konusunda ondan etkilendiğini*" vurgulamaktadır (Ebû Ubeyde, 1970: 18-19.). Fuat Sezgin'in bu tesbitinin, tüm Kur'ân müfredâtını konu edinen sözlükler için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu yüzden Kur'ân sözlüklerinin tüm türlerinin başlığına taşınan kavramın, çok geniş anlamıyla 'Kur'ân müfredâtının tefsîri ve te'vili' şeklinde anlaşılması gerektiği söylenebilir.

Özel olarak Kur'ân müfredâtını ele alan Kur'ân sözlüklerinin -hepsi olmasa da- belli bir kısmının, furûk malzemesi için önemli kaynaklar olduğunu söylemeliyiz. Bu bağlamda Râğîb el-İsfahânî(ö. 502)'nin *Müfredât* (Râğîb el-İsfahânî, 1986.) adlı eserine ve bunun gelişmiş şeklini oluşturan Semîn el-Halebî(ö. 756)'nin *Umdetu'l-Huffâz*'ına (Semîn el-Halebî, 1993) özel bir vurgu yapmak gerekmektedir.

Furûk açısından bu tür Kur'ân sözlükleri, Arap dilindeki tüm mütekârib kelimelerin farklarını sunma imkânına sahip değildir; aksine sadece Kur'ân'da geçen kelimeler arasındaki farkları tespit ile sınırlıdır. Örneğin Arap dilinde korku paydasında 200 kusura kelime vardır. Kur'ân ise korku anlamıyla bunlardan 20 kusura kelimesini kullanmaktadır. Bu durumda Kur'ân sözlükleri, bu 20 kelime içinden sadece 20 kelime arasındaki farkları -olduğu kadarıyla- tespit edecektir. Bu yüzden bu yapıları gereği aynı paydayı paylaşan tüm mütekârib müfredâtı ele alamadıklarından dolayı bütüncül bir furûk çerçevesi bahsetme imkânına sahip değildir. Bu ise Kur'ân müfredâtındaki mütekâribler arasındaki farkları atomik çerçevede bize verecekleri anlamına gelecektir. Bu halleriyle, Kur'ân'ın kendi anlam dünyasındaki mütekârib kelimelerin anlamlandırılmasında bir fonksiyonları olacağı gibi genel furûk çalışmalarına da bu yönüyle bir katkı sağlayacaklardır.

⁵ Mektebetu Merkezi Bahsi'l-İlmi, Mekke, Mecâmi, 17/737.

⁶ Mektebetu Merkezi Bahsi'l-İlmi, Mekke, Mecâmi, VII/23.

Kanaatimizce Kur'ân sözlüklerinin en önemli özelliği, -Arap dilinin Kur'ân müfredâtı için bize verdiği farkları sunmalarına ek olarak- Kur'ân'ın mütekârib kelimeleri kullandığı kontekstlerinden, anlam alanından, kullanımlarından ve kelimeler için verilen değişik kayıtlardan yola çıkarak bir takım farkları tespit etmeleridir. Biraz açacak olursak, müterâdif iki kelime arasındaki fark, bazen kelimenin bir âyette kullanıldığı konteksten; veya ilgili kelimelerin değişik yerlerdeki kullanımlarından; bazen de buralarda düşülen kayıtlardan esinlenerek çıkarılabilmektedir. Tabii bu bazen dilsel kullanımlarla paralellik arzeden bir katkıyı beraberinde getirirken, bazen de anlamsız zorlamalarla farklar icat etmeye götürmektedir. Her iki kısma birer örnek verelim.

a) "Oturmak" anlamında müşterek olan "قعد" ile "جلس" kelimeleri arasında furûkçular, "جلس"de, "قعد"de olmayan bir mana vardır diyerek fark gözetmektedirler. "قعود", "ayakta iken oturmayı"; "جلوس" ise "yatarken veya uzanırken oturmayı" ifade etmektedir. Bir başka ifade ile "قعود", yukarıdan aşağıya doğru oturmayı; "جلوس" ise aşağıdan yukarıya doğru oturmayı karşılamaktadır. (İbn Fâris, 1910: 66; Süyûtî, 1998. I/404; Harîrî, 1299: 88; Ebu'l-Bekâ, 1993: 728; Cezâirî, 1987: 98-99; Bursevî, 1310: 153; Semîn, 1993: I/385; Lebâbîdî, 1878: 160.) Öte yandan bazıları, iki kelime arasında başka bir fark daha gözetmektedirler. O da, "قعد"de "oturmanın sürekliliği" söz konusu iken "جلس"de bunun olmamasıdır. (Süyûtî, 1415: I/571; Hafacî, 1299: 187; Ebu'l-Bekâ, 1993: 728.) Burada bu farkları tespit ederken kendisine müracaat edilen şeylerin başında "kelimelerin etimolojik ve leksik konumu"na müracaat etmek gelmektedir. Bu açıdan "جلس" kelimesi, etimolojik olarak "yerin sertliği / غليظ الأرض" ve "yükseklik / ارتفاع"; "قعد" kelimesi ise "evin temelleri/قواعد البيت" kullanımından hareketle "alçaklık" ve "süreklilik" anlamına gelmektedir. (Bkz. Râğıb, 1986: 134; Süyûtî, 1998: I/318; Semîn, 1993: I/385; Ebu'l-Bekâ, 1993: 728.) Kelimelerin bu etimolojileri, Kur'ân'daki hatta hadis metinlerindeki kullanımlarla desteklenmektedir. Örneğin "قعود" kelimesinin "yukarıdan aşağıya" anlamını ortaya koymak için "قيامًا وقعودًا" 7 âyetine ve "قام وقعد" 8 hadislerine; süreklilik anlamı için de "واذ اذ يتلقى" 11 ve "والقواعد من النساء اللاتي لا يرجون نكاحًا" 10, "في مقعد صدق عند مليك مقتدر" 9, "يرفع ابراهيم القواعد من البيت" 12 âyetlerine müracaat edilmektedir. (Râğıb, 1986: 617) Öte yandan "يكون" 13 ve "وجلس وكان منكننا" 13 kelimesinin "aşağıdan yukarı" anlamını tespit etmek için

7 Al-i İmrân, 3/191; Nisâ, 4/103; Yunus, 10/12. Âyetlerde kıyâm kelimesiyle sadece "قعد"nin kullanılması, bunun ayakta iken oturmayı; yani oturmanın yukarıdan aşağıya olduğunu göstermektedir.

8 Muhammed b. İsmail Buhârî (1992) *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul, Taksîr, 19; Ezân, 127; Cuma, 27; Ali b. Şuayb Nesâî (1992). *Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul, Cenâiz, 47; Tatbîk, 92; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as (1992) *Sinenü Ebî Dâvûd*, İstanbul, Müsafirun, 120; Cenâiz, 43; Salât, 175; Menâsik, 50; Tirmizî Muhammed b. İsa (1992). *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul, Salât, 157; Cenâiz, 52; İbn Mâce Muhammed b. Yezid (1992). *Sinenü İbn Mâce*, İstanbul, İkâme, 139; Cenâiz, 35; Ahmed b. Hanbel (1992) *el-Müsned*, İstanbul, V/54; IV/426.

9 Bakara, 2/127. Âyette geçen "قعد" kökünden gelen "قواعد" kelimesi, temel anlamına gelmektedir ki, evin temellerinin eve bağlı olması; ayrılmaz olması sebebiyle "جلوس"a karşı 'sabit, sürekli' anlamları kendisinde barındırmaktadır.

10 Kamer, 54/55. Âyetlerin konteksine baktığımız zaman muttakilerin cennette güçlü padişahın (Allah) huzurunda sık oturaklarında kaldıkları şeklinde bir muhtevayla karşılaşırız. Cennet hayatının sürekliliğinden hareketle orada muttakilerin oradaki oturmaların sürekliliği anlamı ortaya çıkmaktadır.

11 Nur, 24/60. Âyette baktığımız zaman söz konusu edilen kadınların menapoza girmiş; Nikâh arzusu kalmamış anlamının "قعد" ile ifadelendirilmesi, ondaki süreklilik anlamını çağrıştırmaktadır.

12 Kaf, 50/17. Âyette insanın sağında ve solunda oturan; onu gözetleyen ve ağzından çıkan her şeyi kaydeden iki meleğin oturması, "قعد" kelimesi ile ifadelendirilmiştir. Âyetin konteksindeki meleklerin "mürakabe" ve "devamlı surette sözleri kaydetme" görevleri "oturmanın sürekliliğini" göstermektedir.

13 Buhârî, Ezân, 127, 142; Mezâlim, 25; Nikâh, 83; Şehâdât, 10; Tefsîr, Sûre, 30; Edeb, 6; İsti'zân, 35; Müslim b. Haccâc (1992). *Sahîhu Müslim*, İstanbul, İmân, 143; Ebû Dâvûd, Salât, 138; Libâs, 42; Tirmizî, Mevâküt, 97; Edeb, 23; Tefsîr, Sûre, 4, 5, 6, 7; İbn Mâce, Fiten, 20; Nesâî, Tatbîk, 91, 92; Dârimî Abdullah b. Abdirrahman (1992). *Sinenü'd-Dârimî*, İstanbul, Hudûd, 12; Ahmed b. Hanbel, I/152, 385, 391; IV/13, 119; V/45, 86, 87, 97, 102, 139.

المضطجع فيها خيرا من الجالس” gibi hadislere; “anlık ve kısa süreli oturma” anlamını tespit etmek için de Kur’ân’da bir yerde geçen “واذا قيل لكم تفسحوا في المجالس فافسحوا”¹⁴ âyetine başvurulmaktadır.

Farkların tesbitinde müracaat edilen şey, kelimelerin mukâbillerinin ortaya konmasıdır. Örneğin Râğıb, “عود”un mukâbilini/zıddını “قيام” şeklinde vermektedir (Râğıb, 1986: 617) ki “جلس”un mukâbili olarak ise uzanmak ve yatmak anlamına gelen “اتكاء” ve “اضطجاع” kelimeleri metinlere yansımaktadır. Bu açıklamanın çeşitli kanıtları vardır:

Birincisi, ilk dönemden nakledilen rivâyetlerdir. Bunun örneği, Nadr b. Şümeyl ile Me’mûn arasında geçen şu olaydır: “Nadr, Me’munun huzuruna girer; selam verir. Me’mun ona “otur/الجلس” der. Bunun üzerine Nadr, “Hayır! İfade etmeliyim ki, müminlerin emiri lahn yaptı (ortam için kelime seçiminde hata yaptı). Çünkü “cülûs”, yatarken olur.” Bunun üzerine Me’mun “öyleyse sen nasıl ifade edersin?” diye sorunca Nadr, “otur/اقعد” kelimesini söylemelisin. Çünkü “ku’ûd”, ayakta iken olur.” dedi. Bunun üzerine Me’mun ona hediye verilmesini emretti.” (Rummânî-Hattâbî-Cürçânî, ts.: 31; Jeffery, 1954: 190.)

İkincisi ise pratik dilsel kullanımlardır. Pratik olarak “ku’ûd” kelimesi, “kıyâm” ile; “cülûs” kelimesi ise “izdicâ” ve “ittikâ” ile kullanılmaktadır. Örneğin İbn Fâris, “قام و قعد / واخذه” şeklinde kullanıldığını vurgulamaktadır. (İbn Fâris, 1366: I/473.)

Üçüncüsü ise Kur’ân ve hadis metinlerindeki kullanımlardır. Kur’ân’da özellikle ikili kullanımlarda “ku’ûd” kelimesi sürekli olarak “kıyâm” ile birliktelik arz etmektedir: “قياما”¹⁶ ve “وقعودا”¹⁷ Râğıb da, bu argümanı net bir şekilde kullanmaktadır. (Râğıb, 1986: 617) Hadislerde durum daha açıktır: “Dayanmak/ اتكاء” ve “uzanmak/ اضطجاع” kelimeleriyle “جلس” kelimesi kullanılmaktadır: “فوجدته في بيته جالسا”¹⁸ “فكنت متكئا فجلست”, “وكان متكئا فاستوى جالسا”¹⁹ “على سرير مفضيا إلى رماله متكئا على وسادة من آدم”²¹ “يكون المضطجع فيها خيرا من الجالس”²⁰ “وكان متكئا فاستوى جالسا”²⁰ “كان النبي يخطب قائما ثم يقعد ثم” “ان النبي قام في الجنائز ثم”²⁴ “إذا رفع رأسه من السجدة الآخرة في الركعة الأولى قعد ثم قام”²³ “فقام احدهما وقعد الآخر”²² “يقوم”²⁵ “قعد”²⁵ “صل قائما فان لم يستطع فقاعدا”²⁶ “ان رسول الله رمي ثم قعد”²⁵ Bütün bunlardan sonra burada dikkat çekmemiz gereken husûs, şudur: Mütekârib kelimelerin farklarının tesbitinde önemli bir kıstas, “Kur’ânî konteks”tir. (bkz. Kaddûr, 1996: 138-141; Ziyâdî, 1980: 232-235; Şâyi’, 1993: 285-290.) Kur’ânî konteks’in sağladığı destekleyici unsurlar ise “قعد” ve “جلس” maddelerinde olduğu gibi,

¹⁴ Ebû Dâvûd, Fiten, 2; Ahmed b. Hanbel, 1992: V/39.

¹⁵ Mücadele, 58/11. Âyette meclislerde yer açılması olayına bakınca kontekste çabuk ve acilen yapılan bir hareketin var olduğu sezilmektedir. Bu yüzden burada “celese” kökünden kelime tercih edilmiştir.

¹⁶ Al-i İmrân, 3/191; Nisâ, 4/103.

¹⁷ Yûnus, 10/12

¹⁸ Buhârî, Şahadat, 10; Tefsîr, Sure, 30; Edeb, 6; İsti’zân, 35; Müslim, İmân, 143; Tirmizî, Tefsîr, Sure, 4, 5, 6, 7; İbn Mâce, Fiten, 20; Ahmed b. Hanbel, 1992: I/152, 385, 391.

¹⁹ Buhârî, Mezâlim, 25; Nikâh, 83; Ebû Dâvûd, Libâs, 42; Tirmizî, Edeb, 23; Dârimî, Hudûd, 12; Ahmed b. Hanbel, 1992: V/86, 87, 97, 102.

²⁰ Buhârî, Ezân, 127, 142; Ebû Dâvûd, Salât, 138; Tirmizî, Mevâkıt, 97; Nesâî, Tatbîk, 91, 92; Ahmed b. Hanbel, 1992: IV/13, 119; V/45, 139.

²¹ Ebû Dâvûd, Fiten, 2; Ahmed b. Hanbel, 1992: V/39.

²² Buhârî, Cuma, 27.

²³ Nesâî, Cenâiz, 47.

²⁴ Buhârî, Ezân, 127; Ebû Dâvûd, Müsafirûn, 120; Nesâî, Tatbîk, 92; Ahmed b. Hanbel, 1992: V/54.

²⁵ Ebû Dâvûd, Cenâiz, 43; Tirmizî, Cenâiz, 52; İbn Mâce, Cenâiz, 35

²⁶ Ebû Dâvûd, Menâsik, 50.

²⁷ Buhârî, Taksîr, 19; Ebû Dâvûd, Salât, 175; Tirmizî, Salât, 157; İbn Mâce, İkâme, 139; Ahmed b. Hanbel, 1992: IV/426.

ilgili kelimeler arasındaki farkların, Arap dili içinde varlığı netleştikten sonra - tekellüf ve zorlama suçlamasına muhatap kalmaksızın- anlamlı olmaktadır.

b) Öte yandan farkların Kur'ân konteksinden ve kelimelerin kullanımlarından hareketle çıkarılmasında zorlama ve tekellüfle suçlanan örnekler de bulunabilmektedir. Örneğin Râğıb "دخل" ile "ولج" arasında ayrımı verirken birincisinin "çıkılmak"ın zıddı olduğunu söyleyerek normal "girmek" anlamına geldiğini; ikincisinin ise "zorlukla girmek; dar bir yere girmek / الدخول في مضيق" anlamına geldiğini kaydetmektedir. (Râğıb, 1986: 835, 239.) Burada dikkatimizi çeken şey, Râğıb'ın "ولج" kelimesine "dar bir yerden geçmek" anlamını vermesinin "حتي يلج الجمل حتى يلج الخياط / deve iğnenin deliğine girinceye kadar"²⁸ âyetindeki devenin geçeceği yer olan iğne deliğinin darlığından esinlenmiş olmasıdır. Burada Râğıb'ın iki kelime arasındaki farkı tespit noktasında bir zorlamaya gittiğini söylemek mümkündür. Furûk noktasında kendisinden çokça alıntı yapan Semîn'in, -Râğıb'ın bu ayrımını naklettikten sonra- "başkalarının ise mutlak bir giriş" anlamına geldiğini söylemesi ve maddenin tüm içeriğinde kelimeyi salt "duhûl" ile karşılması (Semîn, 1993: IV/389); ayrıca -Beydâvî'nin dışında (Beydâvî, 1996: II/25)²⁹- dil ve tefsîr kaynaklarında bu ayrıma dikkat çekilmemesi (Örnek olarak bkz. İbn Manzûr, ts.: VI/4913-4; Râzî, 1995: 306; Taberî, 1405: III/223; VIII/181; Kurtubî, 1372: VIII/88; XII/319; İbn Kesîr, 1401: III/198; Şevkânî, ts.: II/342; Ebu's-Su'ûd, ts.: IV/50; Âlûsî, ts.: III/115; X/64; Ebu'l-Bekâ, 1993: 449.), bu yargımızı desteklemektedir.

Kur'ân sözlüklerinin furûk açısından ikinci bir önemli özelliği ise kelimelerin "Allah'a veya "insana ve diğer varlıklar"a nisbetle kullanımı konusunda keskin ayrımlara dikkat çekmeleridir. Bu bağlamda özellikle kelimelerin "yer, zaman, zat" gibi Allah'a nisbet edilmesi sakıncalı durumlarda hakikat anlamından uzaklaşarak mecâzi anlama kayılması durumuyla karşılaşıldığı gibi öte yandan kelimenin Allah'a nisbeti ile onun zatına uygun bir şekilde anlamlandırılmasına da sıkça rastlanmaktadır. Râğıb da buna son derece riâyet etmekte; bu riâyet, kelimeler arasında ilginç farklar ortaya çıkarmaktadır. Bir iki örnek verelim.

a) Mütekârib olan "خوف" ve "خشية" kelimeleri arasında da Allah'a ve insana nisbeti konusunda da bir ayrıma gidilmiştir. Kaynaklara baktığımız zaman iki kelime arasında etimolojik olarak kelimelerde var olan anlamın korkuyu anlamlandırmasına dikkat çekildiğini müşahede etmek mümkündür. "خ و ف" maddesinde temelde "zaafiyet" anlamı vardır. Bu anlam, Arabın "hastalıklı; zayıf düşmüş deve" için kullandığı "ناقاة خوفاء" (ve "zayıf olmasından dolayı yıkılmasından korkulan duvar" anlamındaki "حائط مخوف" (İbn Manzûr, ts.: II/1291; Ebu'l-Bekâ, 1993: 428) ibaresinden alınmıştır. Bu yüzden "havf"ın "korkan şahs"ın kendi "zaafiyeti"nden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Öte yandan "خ ش ي" maddesinde ise temelde "heybet ve azamet" anlamı vardır. Bu anlam ise Arabın "kuru, sert, hayat emaresi kalmamış ağaç" anlamında kullandığı "شجرة خشية" ve "kuru bitki" anlamındaki "نبت خشية" (İbn Manzûr, ts.: II/1169-70; Ebu'l-Bekâ, 1993: 428) ibaresinden alınmıştır. Bu yüzden "haşyet"ın "korkulan nesne"nin "heybet ve azameti"nden kaynaklandığı vurgulanmıştır. (Râzî, 1994: XX/304; II/303; Ebu'l-Bekâ, 1993: 428; Geniş bilgi için bkz. Şâyi', 1993: 267-272.) Buradan hareketle iki kelime arasında gözetilen farklardan biri şöyle sunulmaktadır: "havf, zaafiyetle karışık korku; haşyet ise tazimle karışık korkudur." (Râğıb, 1986: 213-4; 229-230; Ebu'l-Bekâ, 1993: 428; Semîn, 1993: I/583.) Bu yüzden de Kur'ân âyetlerinde havf kelimesi, her kontekste kullanılmakla beraber haşyet kelimesinin nesnesi çoğunlukla Allah lafzı olmaktadır.

b) Râğıb, "دني" maddesinde Allah'a ve kul'a nisbeti konusunda bir ayrıma gitmezken "قرب" maddesinde kelimenin "Allah'a nisbeti" ile "kula nisbeti" arasında fark gözetmiştir. Bunun ise ilkinin temelde "uzaklık"ın karşısı olmakla birlikte istimal olarak "ekber'in mukâbili

²⁸ A'râf, 7/40.

²⁹ (والولوج الدخول في مضيق). Burada şu noktaya dikkat çekmeliyiz: Makalemizin ilerleyen sayfalarında ifade edeceğimiz gibi, Kur'ân kelimelerinin izahı konusunda Beydâvî, Râğıb'a son derece itimat etmiştir. Muhtemelen Beydâvî, bu manayı da Râğıb'a dayanarak vermektedir. Bu yüzden bu örneğin, öteki dilsel ve tefsîr kaynaklarının bu iki kelime arasında ayrım olmadığını ortaya koymasını değiştirmeyeceği kanaatindeyiz.

olarak aşgar"; "hayrın mukâbilinde erzel"; "ahiretin mukâbilinde dünya"; "seyyi'nin mukâbili olarak deni"; "aksa'nın mukâbilinde ekrah" anlamlarında yoğunlaşarak daha çok "düşük olma, kötü olma, aşağı olma" gibi anlamlarda kullanılmasından dolayı Allah'a nisbetini mümkün görmemektedir. İkincisinde ise kelimenin kökeninde "düşüklük, aşağılık, kötülük" gibi anlamların olmaması; temelde "uzak"lığın zıddı bağlamında yakınlık anlamına odaklanması isti'mal olarak -birincisinin aksine- "itibar, şeref, üstün olma, ruhani yakınlaşma" gibi anlamlarda kullanılması hasebiyle Allah'a nisbetini imkan dahiline sokmaktadır. Bunun yanında 'nesnel bir yaklaşımın muhal olması' gözetilerek Allah'a nisbeti ile kula nisbeti arasında fark gözetilmiştir: "Allah'ın kula yakınlığı/قرب الله من العبد", nesnel bir yakınlığı değil, aksine kula karşı fazlını ve ona değer vermesini ifade etmektedir; "Kulun Allah'a yakınlığı/قرب الله من العبد" ise kulun güzel sıfatları yüklenmesi; ruhani boyutunu yoğunlaştırmasıdır. Dolayısıyla her iki ilişkide nesnel yaklaşımın imkansızlığına binaen Râğıb, birincisinde itibar ve şeref bahsetme anlamında bir yakınlık; ikincisinde ise -bedeni değil- şeref ve itibar kazanma anlamında ruhani bir yakınlık anlamı vererek farkı ortaya koymuştur. (Râğıb, 1986: 248-9; 601-3; Ebu'l-Bekâ, 1993: 452, 702, 723-4, 733-4)

Kanaatimizce Kur'ânî konteksten hareket edilerek tespit edilen farkların zorlama olup olmamasında en önemli kriter, Arap dili leksik birikimi içerisinde bu farkların desteklenip desteklenmemesidir. Arap leksiyografisi tarafından desteklenen farklar, kabul edilebilirken, desteklenmeyenlere ihtiyatla bakmak gerekebilecektir.

3. RÂĞIB'IN MÜFREDÂT'I ve FURÛK AÇISINDAN KONUMU

Râğıb'ın *Müfredât*'ı, Kur'ân'da geçen kelimeleri ele alan alfabetik bir sözlüktür. Kaynaklar, ağız birliği etmişçesine "*Garîb sözlüklerinin en güzeli, Râğıb Müfredâtı'dır*" şeklinde methetmişlerdir. (Fîrûzâbâdî, 1407: 91; Kannûcî, 1978: II/502; Münâvî, 1410: 25) Münâvî'nin övgüsü ise zikredilmeye değer: "*Râğıb, Kur'ân müfredâtını incelenmesine adanmış bir eser yazdı; şer'î ilimlerin herbirinde faydalı bilgiler ihtiva etmektedir ki, bakana dehşete düşürmekte; işi bilen ise şaşkınlığa seoketmektedir.*" (Münâvî, 1410: 25) Fîrûzâbâdî de, ondan geri kalmaz: "*Onun Müfredâtı'l-Kur'ân'ı vardır ki eşi yoktur.*" (Fîrûzâbâdî, 1407: 91)

Râğıb'ı -bir dilci ve tefsîrci olmasının yanında- ve bu eserini de -bir Kur'ân sözlüğü olmanın ötesinde- önemli kılan unsur, "mütekârib" kelimeler arasında farklara önem vermesidir. Müellif, *Müfredât*'taki bu furûk malzemesini yeterli görmemiş olacak ki, "*inşallah, ömrüm yeterse, bu kitabın [Müfredât] peşine müterâdif kelimeler ve bunlar arasındaki gizli farkları araştırmaya yönelik bir kitap yazacağım. Bu eserle, müterâdif kelimelerden birinin öteki kardeşlerine karşı hangi anlamları yüklediği bilinecektir. Çünkü Kur'ân'da bazen 'kalb'; bazen 'fuâd', bazen de 'sadr' kelimesi geçmektedir... Öte yandan bazen 'şükr' bazen 'hamd' kelimeleri; bazen 'şek' bazen de 'reyb' kelimeleri kullanılmaktadır....*" (Râğıb, 1986: 4; Râğıb, 1992: 12) Aynı görüşleri tefsîrinin mukaddimesinde de zikretmektedir. (Râğıb, 1329: s. 395 vd.) Her ne kadar yazarın *Müfredât* adlı eserine giriş yazan Safvan Dâvûdî, yukarıda bizim de vurgu yaptığımız eserlerine dayanan bilgilerden hareketle eserlerinin listesini verdiği yerde 22. eser olarak "*Tahkîku'l-Elfâzi'l-Müterâdife ale'l-Ma'ne'l-Vâhid*" isimli eseri kaydetmiş ise de (Râğıb, 1992: 12) muhakkıkın bu ismi, Râğıb'ın *Müfredât*'ının mukaddimesinde ve Tefsîri'nde geçen ifadeden hareketle ibareden mülhem olarak yazdığını sanıyoruz. Ancak Râğıb'ın eserleri arasında *Tahkîku'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân* isimli bir eseri daha vardır (Kâtip Çelebî, 1992: I/377; Brockelmann, ts.: V/211; Edirnevî, 1997: 300-301);³⁰ hatta Râğıb da *Zerî'a* adlı eserinin mukaddimesinde bu eserin ismini ve içeriğini vermektedir. (Râğıb, 2007: 59; Râğıb, 1992: 10) Doğrusu bu eserin ismi, *Müfredât*'ta sözünü ettiği "müterâdifler arasındaki ince farkları ele alma" şeklindeki bir muhtevayı anımsatıyorsa da,

³⁰ Brockelmann, eserin bir yazma nüshasının Meşhed, I/24, 56'da kayıtlı bulunduğunu; edeb ile ilgili bir eser olduğunu söylemektedir. Ancak *Müfredât*'ın muhakkıkı, ilgili eseri temin edip incelediğini; eseri *Kitabü'l-İtikâd* ile karşılaştırdığını; bunun *Tahkîku'l-Beyân* isimli eser olmadığını; bu eserin mefkud olduğunu söylemektedir. Bkz. Râğıb, 1992: 10. Ayrıca, biz de eserin bir yazma nüshasını tespit ettik: *Afyon Gedik Ahmet Paşa Ktp.*, no: 244, 190 vr. Ancak eserin kapağında ilgili isim var olmakla birlikte içeriğinin, karşılaştırdığımızda, *Zerî'a* ile hemen hemen aynı olduğunu gördük. Zaten Râğıb, *Zerî'a*'nın girişinde bu eserin ahkam-ahlak konusunda olduğuna vurgu yapmaktadır. Bkz. Râğıb, 2007: 59.

mevcut bilgilerimizle eserin muhtevasının “ahlak” ve “ahkam”la ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Sonuç itibariyle Râğıb’ın sözünü ettiği mütekârib kelimelerle ilgili eserini somut olarak görmediğimize göre Râğıb’ın furûk konusundaki tavrını ve sunduğu malzemelerini tespit etmek için yazarın *Müfredât’ı*, *Tefsîr’i* ve “*mu’cemu’l-me’âni*” tarzında yazılmış olan iki ciltlik *Mecma’u’l-Belağ’a*’sı büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Sonraki birçok tefsîr ve dil kaynağı, özellikle furûk malzemesi için kendisine müracaat etmiştir. Örneğin Ebu’s-Su’ûd birçok yerde ismini zikrederek alıntılar yapmıştır. (Ebu’s-Su’ûd, ts.: III/246 [Krş. Râğıb, 1986: 713]; V/149 [Krş. Râğıb, 1986: 253, 716-7]) Şevkânî tefsîrinde yine bazı furûk malzemelerini Râğıb’ın ismine izafeten vermiştir (Şevkânî, ts.: IV/521 [Krş. Râğıb, 1986: 663]) Münâvî (Münâvî, 1410: 34), Süyûtî (Süyûtî, 1415: I/569 [Krş. Râğıb, 1986: 49, 375]; 570 [Krş. Râğıb, 1986: 326-7, 451-2]; 570 [Krş. Râğıb, 1986: 7-8, 146]; 570 [Krş. Râğıb, 1986: 704-5]; 570 [Krş. Râğıb, 1986: 344-5]; I/572 [Krş. Râğıb, 1986: 8, 507]; 573 [Krş. Râğıb, 357-8; 527]; II/460.) Zerkeşî (Zerkeşî, 1391: I/148 [Krş. Râğıb, 1986: 341-2; 571-2]; 149 [Krş. Râğıb, 1986: 38-9; 571-2]; II/473 [Krş. Râğıb, 1986: 244-5; 741-2]; IV/82 [Krş. Râğıb, 1986: 704-5]; IV/82 [Krş. Râğıb, 1986: 344-5]; 82-3 [Krş. Râğıb, 1986: 519-20; 575-6]; IV/339) de, Râğıb’tan furûk ile ilgili malzemelere atıfta bulunmaktadır. Ama furûk konusunda herhalde ona en çok itimat edenlerden biri, Semîn el-Halebî³¹; diğeri de müfessir Âlûsî’dir (Râğıb’tan özellikle ismini zikrederek yaptığı furûk örnekleri için bkz. Âlûsî, ts.: I/4, 61, 70, 94, 138, 206, 304, 367, II/72, 135, III/13; III/82, 215; IV/164; V/90; VI/88; VII/29; 152; 187; VIII/123; IX/30; 63, 93; X/26; 31; XIII/140-1; 164; XIV/62, 95, 122, 130; XV/17, 18, 75, 176 vb).

Öte yandan terâdüf ve furûk tartışmaları içinde Râğıb, devamlı surette furûka önem veren bir müellif olarak sunulmuştur; kendisinden alıntılar yapılmıştır. Örneğin Müneccid, Râğıb’ı furûk taraftarları arasında saymakta (Müneccid, 1999: 123, 134) ve yoğun bir şekilde kendisinden yararlanmaktadır. (Müneccid, 1999: 136, 137, 140, 141, 144, 145, 151, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 208, 211, 213, 214, 215, 217 vd.) Ziyâdî, furûk ile ilgili malzemeler için kendisine müracaat etmektedir (Ziyâdî, 1980: 233, 235, 238, 241, 242, 247, 253) Yine Muhammed eş-Şâyi’, Râğıb’ı furûk taraftarı olarak vermekte ve görüşlerini sunmaktadır. (Şâyi’, 1993: 190-194) Furûkla ilgili verdiği örnekler bölümünde kendisine bolca atıfta bulunmaktadır. (Şâyi’, 1993: 218, 219, 222, 223, 224, 232, 233, 234, 235, 239, 247, 256, 258, 262, 263, 264, 265, 267, 269, 273, 275, 276, 279, 280 vd.) Chaudhary, ilgili makalesinde furûk geleneğini savunan şahısları ele alırken Râğıb’a özellikle vurgu yapmaktadır (Chaudhary, 1987: 67, 68) *Külliyât* sahibi de kendisini ismen zikrederek birçok yerde alıntı yapmaktadır (Ebu’l-Bekâ, 1993: 34, 168, 171, 188, 210, 212, 261, 393, 412, 506, 575, 636, 643, 768). Son dönem furûk müelliflerinden biri olan Nureddin Cezâirî de, Râğıb’a yoğun bir şekilde atıfta bulunmaktadır. (Cezâirî, 1987: 49, 50, 86, 88, 94, 103, 110, 114, 120, 126, 153, 157, 160, 162, 195, 196, 202, 213) Verdiğimiz bu örnekler, Râğıb’ın ismini zikrederek müelliflerin alıntı yaptığı yerleri göstermektedir. İsimsiz zikrettiği yerler de sanıyoruz ki, en az bunlar kadar olacaktır. Bütün bunlar, Râğıb’ın Müfredât’ının furûka önem veren bir sözlük olduğunu göstermeye yetmektedir (Râğıb’ın furuk anlayışı hakkında geniş bilgi için bkz. Kara, 2009).

II. RÂĞIB’IN ‘MÜFREDÂT’TA FURÛKU VERİŞ ŞEKİLLERİ

Râğıb’ın ilgili kitabı, nihâyetinde “garîbu’l-Kur’ân” türünde alfabetik bir sözlüktür. Sözlük, sadece Kur’ân müfredâtı üzerine yoğunlaşmakta, bunların Kur’ân’da kullanılan anlamlarını açıklamaktadır. Râğıb, müterâdif olduğu söylenen kelimeler arasındaki nüanslara önem vermektedir. Kendisini tamamıyla buna adanmış olduğu söylenemez; zaten bu, türü açısından da mümkün değildir. Çünkü nihâyetinde bu eser, bir furûk sözlüğü değil; garîbu’l-kuran sözlüğüdür. Furûk malzemesi, Müfredât içerisinde serpiştirilmiştir.

³¹ Râğıb’tan (özellikle ismini zikrederek) yaptığı furûk örnekleri ileride dipnotlara yansıtılacağı için burada tekrar etmeyeceğiz.

221, 418; (جدار-حائط) 195, 124-5; (حمد-ثناء - شكر-مدح) 186; (حكم-حكمة) 182; (جن-ملائكة) 139; (تلاوة-قراءة) 100; (طرق-ضرب) 452; (صنع-فعل) 433; (اصطحاب-اجتماع) 406; (ذكر-حفظ) 259; (دعاء-نداء) 2-741, 5-244; (خالص-صافي) 491; (ند-) 740 (مُلك-ملك) 718; (لب-عقل) 673; (كسب-اكتساب) 648; (الكرم-الحرية) 646; (عراف-كاهن) 496; (عذر-توبة) 491; (مثل-مثل).

3. ŞEKİL:

Bazen bir kelimeyi açıklarken öteki ile 'mütেকârib olduğunu (متقارب/ يتقاربان) (Râğıb, 1986: 19, 29, 162, 217, 314, 415, 483, 487, 527, 637), 'aynı anlama geldiğini (واحد/ بمعنى واحد) (Râğıb, 1986: 187, 198, 519, 721, 787) veya 'benzer olduğunu (مثل/ ك) (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 36 (واوب-تواب) 131, (جسد-جسم) 146; (جاء-آتي) 174; (حض-حث) 176; (حطم-هشم) 215; (خط-مد) 221; (خالص-صافي) 240; (طحو-دحو) 450; (رقعة-دقة) 291; (ذكر-حفظ) 259; (دعاء-نداء) 244; (درك-درج) 242; (الدرجة-المنزلة) 241; (دخان-عثان) 452; (لمس-مس) 703; (القتل-الموت) 593; (الفؤاد-القلب) 585; (العام-السنة) 527; (عنت-عند) 521; (طرق-ضرب) 703; (وقر-وسق) 831; (ناء-ناع) 778; (نقب-ثقب) 766; (الملة-الدين) 716; (محص-فحص) 563) vurguladıktan veya direkt olarak onunla karşıladıktan (örn. البدن: الجسم) sonra 'istisna' ve benzeri unsurlarla ikisi arasındaki fark(lar)a işaret etmektedir.

a) "الصعق" maddesini örnek verebiliriz. Râğıb, burada "الصاعقة" ve "الصاعقة" kelimelerin mütেকârib kelimeler olduğunu (الصاعقة والصاعقة يتقاربان) söyleyip her ikisinin "korkunç ses / الهدة الكبيرة / الصوت الشديد" anlamına geldiğini söyler. Sonra "الإ" istisnasıyla kelimelerin farklarını şöyle sunar: "الصعق" dünyevî cisimlerde / ان الصعق يقال في الأجسام الأرضية والصعق في الأجسام العلوية" ulvî cisimlerde ise "الصعق" kullanılır." (Râğıb, 1986: 415. Bkz. Semîn, 1993: II/391; Ebu'l-Bekâ, 1993: 563).

b) "المحص" maddesi de bunun bir örneğidir: " أصل المحص تخليص الشيء مما فيه من عيب كالفحص لكن (Râğıb, 1986: 703. Bkz. Semîn, 1993: IV/83; Ebu'l-Bekâ, 1993: 697) Dikkat edilirse, "المحص" in "فحص" gibi olduğunu söyledikten sonra ikisi arasındaki farkı ortaya koymaktadır. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 51 [Kırş. Semîn, 1993: I/192, 375]; s. 131 [Kırş. Semîn, 1993: I/375, 376]; s. 527 [Kırş. Semîn, 1993: III/170-1]; s. 527 (العام والسنة) 521; (عنت-عند) 146; (جاء-آتي) 162; (حرز-حرس) s. 19; (أفد-أزف) s. 314; (زلق-زلل) s. 230; (خيانة-نفاق) s. 242; (درك-درج) s. 244; (الدعاء-النداء) s. 252; (الرقعة-الدقة) s. 221; (خالص-صافي) s. 291).

4. ŞEKİL:

Bazen de bir maddede kelimenin 'iştikak' açısından farklı vezinleri arasındaki anlamlarını vererek birbirinden ayırmaktadır. Bu da iki şekilde olabilmektedir: Birincisi, kelimelerdeki "hareke değişikliği"ne dayanan; ikincisi ise "harf ziyadesi" ile oluşan farklara işaret etmesidir. Hareke değişikliğine verilen örnekler:

a) "بكي" maddesinde med ile "بكاء" şeklindeki kullanımda ağlamada "sesin baskın olmasını"; kasr ile "بكا" şeklindeki kullanımda ise ağlamada "hüznün baskın olmasını" ifade etmektedir (Râğıb, 1986: 75. Kırş. Semîn, 1993: I/254; Ebu'l-Bekâ, 1993: 247).

b) "غرر" maddesinde "الغرة" kelimesinin "uyanık haldeki gaflet / الغفلة في اليقظة" kelimesinin ise "uyuklama halindeki gaflet / الغفلة مع غفوة" anlamına geldiğini söyleyerek (Râğıb, 1986: 537. Kırş. Semîn, 1993: III/189) farklarını ortaya koyar. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 142 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 207]; s. 222 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 211]; s. 225 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 209]; s. 726 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 211]; s. 346 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 211, 215]; s. 333 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 212]; s. 124 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 214-5]; s. 302 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 217]. Râğıb, 1992: 85 [Kırş. Semîn, 1993: I/173-4]; Râğıb, 1986: 211, 798-9 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 217; Semîn, 1993: IV/308-9]; Râğıb, 1986: 211, 261 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 211; Semîn, 1993: II/47]; Râğıb, 1986: 647 [Kırş. İbn Kuteybe, 1998: 208; Semîn, 1993: III/459];

Râğıb, 1986: 535, 536 (عَيْن- عَيْن- غُنَيْن) [Krş. İbn Kuteybe, 1998: 208; Semîn, 1993: III/182-3]); Râğıb, 1986: 487. (عَدَل-عَدَل) [Krş. İbn Kuteybe, 1998: 208; Semîn, 1993: III/48])

Harf artırımına verilen örnekler:

a) Bir örnek sülâsî “أجر” ile rübâî “أجر” kelimeleri arasında yaptığı ayırımıdır: “والفرق بينهما ان ”أجرته“ يقال اذا اعتبر فعل احدهما و”أجرته يقال اذا اعتبر فعلاهما” (Râğıb, 1986: 10. Krş. Semîn, 1993: I/69; Ebu'l-Bekâ, 1993: 48).

b) Bir başka örnek: “مطر” kelimesi, “iyi ve hayırlı şeyler”de; “أمطر” kelimesi ise “azab”da kullanılır (Râğıb, 1986: 713. Krş. Semîn, 1993: IV/111) diyerek ayırım yapmıştır. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 9 (أثر-إيثار); 16 (إذ-إذا); 62 [Krş. Semîn, 1993: I/220]; 63 (بصر- بصيرة); 513-4 (أعلم-علم); 637 [Krş. Semîn, 1993: III/431]; 744-5 (إنزال-تنزيل))

5. ŞEKİL:

Farkların tesbitinde Furûk kaynaklarının veriş şekline paralel en belirgin tipi, “الفرق بين...” veya “بينهما فرق” kalıblarıyla kelimeler arasındaki nüanslara işaret etmesidir ki, bu azınlıktadır. Bununla ilgili birkaç örnek verelim:

a) Bir örnek, “امد” ve “زمان” kelimeleri arasında yaptığı ayırımıdır: “الفرق بين الزمان والأمد ان الأمد ”يقال باعتبار الغاية والزمان عام في المبدأ والغاية“ (Râğıb, 1986: 29. Krş. Semîn, 1993: I/126-7; Ebu'l-Bekâ, 1993: 32, 445, 486)

b) Başka bir örnek, “يسل” ve “حرام” kelimelerinde “الفرق بين...” kalıbıyla nüansları sunmasıdır: “الفرق بين الحرام واليسل ان الحرام عام فيما كان ممنوعا منه بالحكم والقهر واليسل هو الممنوع منه بالقهر” (Râğıb, 1986: 61. Krş. Semîn, 1993: I/216-7; Ebu'l-Bekâ, 1993: 400) Her iki örnekte de “el-fark beyne” kalıbını kullanarak farkları ortaya koymuştur. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 10 (أجر-أجر) [Krş. Semîn, 1993: I/69]; 32 (إن-أن) [Krş. Semîn, 1993: I/473]; 170 (حسن-حسنة - حسني) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 62 (بشر) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 522 (حمل) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 553 (معني- تفسير) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 523 (العنود- العنيد) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 717 (مشيئة-ارادة) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 398 (حسن) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 766 (إنزال-تنزيل) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 744 (ملة - الدين) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 717 (مشيئة-ارادة) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6]; 398 (حسن) [Krş. Semîn, 1993: III/225-6])

III. RÂĞIB'IN 'MÜFREDÂT'TA FURÛKU TESBİTTE BAŞVURDUĞU METODLAR

1. Etimoloji

Etimoloji, bir dildeki kelimelerin kökenini araştıran bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir. Dildeki kelimenin etimolojik anlamı, “kök anlamı”nı, bir anlamda kelimenin vaz edildiği anlamı ifade etmektedir. Bu kök anlam, zamanla daralma genişleme; değişme ve bozulma gibi yapılanmalarla delâlet gelişimi gösterir. Kelimenin ilk vaz' itibariyle yüklendiği anlamın tesbiti, gerek kelimedeki, gerekse türevlerindeki anlam değişimlerini ve bozulmalarını tespit açısından; bir anlamda otantikliği açısından çok önemlidir. Genel itibariyle kelimenin etimolojik anlamı, “اصل” kelimesiyle belirlenir. Bazen, kelimenin bir cümle, bir terkip, bir mesel, bir şiir, bir metindeki kullanımı, asıl kabul edilir ve temel anlam, bu kullanıma yaslanır. “Asl” kelimesinin dışında temel anlamın tesbiti, “مؤخوذ من...-اخذ من...”, “مشتق من...-اشق من...” gibi kalıplarla yapılır. Bazen de bir madde yazıldığında kelimenin ilk önce verilen anlam, onun etimolojik anlamıdır. Bu etimolojik anlam etrafında, delâlet gelişimiyle kazanılan (mecâzi, istiari, kinai vb.); yapı değişiklikleriyle ortaya çıkan (ziyadeli kalıplar); nesne ve özne farklılığı, harf-i cer kullanımıyla elde edilen öteki anlamlar verilir. Bütün bu anlamlarda etimolojik anlamın -bazen kuvvetli; bazen zayıf olsa da- belli bir etkisi vardır.

Râğıb, etimolojik anlamı açık bir şekilde “اصل...”, “من قولهم...”, “متخذة من...” kalıbıyla vermektedir. (Bkz. Râğıb, 1986: 6 (أريك) [Krş. Semîn, 1993: I/17]; 14 (أد) [Krş. Semîn, 1993: I/14]; 17 (أريك) [Krş. Semîn, 1993: I/17]; 19 (أسر) [Krş. Semîn, 1993: I/19]) Veya “asl” kelimesini kullanmadan kelimenin ilk anlamını verir; sonra bazen “استعمال”, bazen de “استعارة”, “مجاز”, “كناية”, “تعبير”, “تشبيه”, “اريد”, “سمي” ve benzeri lafızlarıyla; bazen de “ثقل” ve “قال” kelimeleriyle öteki anlamlarına vurgu yapar. (Örnek olarak bkz. Râğıb, 1986: 7 (الإبل يقع) [Krş. Semîn, 1993: I/7]; 57 (الأبداع: انشاء صنعة... وإذا استعمل في الله فهو ايجاد الشيء بغير آلة...) [Krş. Semîn, 1993: I/57]; 50 (علي البعران الكثيرة... قيل اريد بها السحاب ثقل... فكل ما يترجح علي ما يوزن به او يقدر به يقال هو ثقيل واصله) [Krş. Semîn, 1993: I/107]; 107 (البركة صدر البعير وان استعمل في غيره ويقال له بركة الجلالة: عظم القدر والجلال...) [Krş. Semîn, 1993: I/133]; 133 (في الاجسام ثم يقال في المعاني... والثقل في الانسان يستعمل تارة في الذم... وتارة في المدح

التبذير: (52; (جوب: قطع الجوبة... ثم يستعمل في قطع كل ارض) 4-143; (التناهي في ذلك وخص بوصف الله ... ولم يستعمل في غيره (بسئل: ضم الشيء ومنعه ولتضمنه لمعني الضم استعير لتقطيب الوجه) 61; (التفريق واصله القاء البذر وطرحه فاستعير لكل مضيع لماله وكني (65; (المباشرة: الافضاء باليثرتين وكني بها عن الجماع) 62; (وتحصن: اذا اتخذ الحصن مسكنا ثم تجوز به في كل تحرز) 173; (دبر الشيء: خلاف القبل وكني بهما عن العشوين المخصوصين) 237; (بالبضع عن الفرج Râğıb, kelimenin kök/etimolojik anlamlarına müracaat etmek suretiyle mütekârib olan kelimeler arasındaki farklılıkları tespit etmektedir.

a) “مسكن” maddesini açıklarken bunu görmek mümkündür: İlgili kelimenin “مسكن” ile arasındaki farkı ortaya koyarken “اصل البيت” ifadesiyle “insanın geceleyin sığınağı” şeklinde açıklama yapar; bunu “بات” kelimesinin “gecelemek ve gece ikame etmek” anlamına gelmesiyle destekleyerek kelimenin etimolojisinden faydalanır. Sonra “مسكن” kelimesine de –gecede ikamet etme dikkate alınmaksızın- beyt anlamı verildiğini ifade eder. Sonuç olarak “بيوت” kelimesinin “مسكن”den daha husûsî olduğunu vurgular. Bu açıklamalarıyla “بيت”i gece ikamet edilen ev, “مسكن”i ise gece gündüz ikamet edilen ev şeklinde belirlemek suretiyle kelimenin farklarını ortaya koymaktadır. (Râğıb, 1986: 83. Krş. Semîn, 1993: I/278; Ebu’l-Bekâ, 1993: 239)

b) Hayvanların boğazlanmasını ifade eden kelimeler arasındaki farkı ortaya koyarken Râğıb, “ذبح” kelimesinin aslının “hayvanların boğazlarını kesmek” anlamına geldiğini; (Râğıb, 1986: 257. Krş. Semîn, 1993: II/37) “نحر”nin ise özellikle deve ile kullanıldığını ve kelimenin asıl olarak “göğsün üst tarafı/gerdanlık yeri” anlamına geldiğini (Râğıb, 1986: 738. Krş. Semîn, 1993: IV/172) söyleyerek devenin özel kesimine vurgu yapmaktadır. Dikkat edilirse burada iki kelime arasındaki fark, etimolojik açıklamalara dayandırılmaktadır. (Örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 593 (قتل-مات); 703 (محص-فحص); 221, 706, 708 (جاس-); 145 (جب- جرم- جزع- حصد); 119, 128, 129, 172 (بتك- بتت-بشك-بتر); 47 (قط-قد); 594, 614 (خلط- مرج- مزج) (جاز-داس).

2. Morfoloji (Sarf)

Morfoloji, Arap dilbilim terminolojisiyle sarf/ tasrif kelimelerin türetilmesini konu edinen bilim dalıdır. Sarf’ın amacı, bir kelimenin değişik anlamları ifade etmesi için belli kalıplara dökülmesidir. Her bir kalıp, kök anlam etrafında bazen zaman farklılaşması, bazen mekan değişmesi, bazen ton değişmesi gibi unsurlarla kelimenin maddesine bir farklılık kazandırır. Bu şu anlama gelmektedir. Sarf açısından her veznin, öncelikle kendisinin barındırdığı bir anlam vardır; kelimenin anlamıyla bu anlam bütünleşerek yeni bir tavır kazanır. Örneğin “fail” kalıbı, bir eylemi normal şartlar altında yapan şahsı göstermektedir. Kalıba herhangi bir fiili uyguladığımız zaman bu durumda eylemin manası bu kalıbın manasıyla bütünleşerek yeni bir anlam ortaya çıkmaktadır. İsmi fail kalıbı, oluşa ve yenileşmeye delâlet eder; gelip geçici sıfatlar için kullanılır. Bunun bir ileri derecesi, bu sığanın pekiştirmeli kalıbıdır; mübalağalı ism-i faillerdir. Kalıp açısından ism-i failden farklı kalıp manasına sahip olan bir tür vardır ki o da, sıfat-ı müşebbehe kalıbıdır ki, ism-i faildeki ‘geçicilik ve yenilik’in aksine bunda ilgili sıfatın “sürekliliği ve sübûtu” esastır; bazen “alışkanlığı ve mizacı” ifade eder. Yani ismi-i fail kalıbı, bir eylemin geçici olarak birisine nisbetini ifade ederken, sıfat-ı müşebbehe söz konusu eylemin yerleşik ve ayrılmaz bir unsur olarak nisbetini ifade etmektedir. Bu, zaman ve bab cihetinden tüm fiil kalıplarını da kapsamaktadır. Zaman açısından bir fiil kalıbı, fiilin manası kalıbına girdiği zamanı yüklenerek bir anlam kazanır. Babları cihetinden sülasi bir fiil mezid (rûbai ve humasi) kalıplara girmek suretiyle asıl fiil anlamı yanında hem girdiği babın anlamını, hem de zaman cihetinden girdiği kalıbın anlamını yüklenir. Bunların mazi, muzari ve istikbal kalıplarında ise bu zamanın anlamı da buna eklenir. Dolayısıyla burada örneklendirdiğimiz ve bunun dışında kalan tüm morfolojik açılımlar, kelimelerin anlamına bir ayrıntı ve bir nüans ekler.

Sarf bağlamında furûk açısından -bütün morfolojik açılımlar, önemli olmakla beraber- şu iki kaide öne çıkmaktadır:

1) “Kalıptaki her bir fazlalık, anlamda fazlalığa sebep olur./ كل زيادة في الوزن تؤدي الي زيادة في /” İbn Hâcib’in ‘Şâfiye’ şerhinde şöyle geçmektedir: “Mulhakların dışında ziyadeli fiiller, manada bir ziyadeli getirir. Çünkü ziyade, mulhaklarda olduğu gibi lafzî bir maksat için veya bir mana

için olmazsa, bu ziyade abes olur.” (Esterâbâdî, 1982: I/83.) Bir başka eserde “siğaların farklılaşması, manaların farklılaşmasını getirir” şeklinde geçmektedir. (Ukberî, 1992: 79. Ayrıca bkz. Ukberî, 1992: 97; Süleyman b. Benîn, 1985: 218). Askerî ise “ibarelerin ve isimlerin farklılaşması, manaların farklılaşmasını gerektirir” (Askerî, 1991: 13) demektedir. (Ayrıca bkz. Beydâvî, 1996: I/39, 188, Zerkeşî, 1391: II/477; III/34, 36; Süyûtî, 1415: II/191, 279, 489; Şevkânî, ts.: I/18, IV/, 47, 145, 346, 389; Nesefî, ts.: I/6; III/127; Âlûsî, ts.: I/59, 61, XIV/33, XV/123, XVII/21; XXIII/163; XXIX/155; XXX/28; Zerkânî, 1988: I/104, 265).

a) Râğıb “كبر”, “تكبر” ve “استكبار” vezinlerinin mütekârib olduğunu söyledikten sonra “كبر”nin “insanın kendisini beğenme hali” olduğunu; bu husûsiyetiyle ötekenden daha büyük, daha saygın ve önemli olarak düşündüğünü; “تكبر”ün özellikle “hakki kabul etmemek, ona kulluk etmemek suretiyle Allah’a karşı büyüklenme olduğunu”; “استكبار”ın ise biri övgüye layık ötekisi ise yergiye müstahak olan iki anlama geldiğini; birincisinin “insanın yeri ve zamanını seçerek büyük olmayı istemesi ve olmaya çalışması”; ikincisinin ise “insanın kendini olduğundan fazla göstermeye çalışması” olduğunu vurgulayarak üçü arasındaki farklara işaret eder. (Râğıb, 1986: 637. Krş. Semîn, 1993: III/431; Ebu'l-Bekâ, 1993: 770-1, 28).

b) “بشر” maddesinde sarfa binaen kelimelerin arasında “عام بشرته” و “بشرته علي الكثير...” (Râğıb, 1986: 62. Krş. Semîn, 1993: I/220; Ebu'l-Bekâ, 1993: 239) şeklinde ayırım yapar. Buna göre, Râğıb, sülasi kalıbının, umum anlam ifade ettiğini; tef’il kalıbının ‘çokluk’ anlamını verdiğini ifadelendirir. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 9 (-أثر-); 10 (-إذ-); 16 (-أجر-); 10 (-إذ-)).

2) “Lafızdaki hareketlerin farklılığı, mananın farklılaşmasını gerektirir. / اختلاف حركات اللفظ ” Ebû Hilâl el-Askerî, şöyle demektedir: “Harekelerin farklılaşması, anlamların da farklılaşmasını gerekli kılar.” (Askerî, 1991: 15. Ayrıca bkz. İbn Ubeyd, 1997: I/296; Hamevî, 1987: I/63; İbn Cevzî, 1985: 41; Süyûtî, 1998: I/260) İbn Kuteybe ise, eserinde “ihtilâfu’l-ebniye fi’l-harfi’l-vâhid li ihtilâfi’l-me’ânî” başlığıyla bu tür kelimelere yer verir. (İbn Kuteybe, 1988: 218-221).

a) Bir örnek: “وعد” maddesinde kelimeler arasında yaptığı morfolojiye dayanan ayırımdır: “وعد”, hayır ve şerde; “وعيد” ise özellikle şerde kullanılmaktadır. (Râğıb, 1986: 826. Krş. Semîn, 1993: IV/372)

b) Bir başka örnek ise “هوي” kelimesidir. İki şekli arasında “ذهب في انحدار والهوي: ذهب في ارتفاع” (Râğıb, 1986: 797. Krş. Semîn, 1993: IV/310; Ebu'l-Bekâ, 1993: 962) şeklinde ayırım yapar (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 203-205 (رأي-رؤيا- رأية) [Krş. İbn Kuteybe, 1988: 225]; 547 (طوع-أطاع) 462; (ترصص-ترصيص) 286; (سقي-اسقي) 344; (آخر-آخر) s. 13; (الكَم-الكَم) 663; (غلو-غلو-غلاء) 439; (نزف-أنزف) 744; (نبي-نبي) 734; (نبا-أنبا) 733; (كفار-كفور) 654; (كبار-كبير) 683; (ضاعف-ضعف)

3. Sentaks / Gramer

Bir takım gramer/nahiv kuralları, farkları tespit etme konusunda fonksiyon icra etmektedir. Örneğin “atıf, muğayeret ifade eder” şeklindeki dilsel kural, mütekârib iki kelimenin birbirine atfedilmesi, durumunda bunların aralarında bir fark olduğunu ortaya koyar. (Bkz. Beydâvî, 1996: II/126, V/61; Kurtubî, 1372: III/69; Zerkeşî, 1391: II/469; III/476; IV/84; 438; Nesefî, ts.: IV/333; Şevkânî, ts.: IV/163; Âlûsî, ts.: I/113, 153; II/62, 118, 157; III/205, 217; IV/145; V/123; VI/14, 43, 97, 148; Ebu’s-Su’ûd, ts.: I/189; 221; II/122, 221, 253, 263; III/18, 96, 249; IV/259; VI/177, 241; VII/247; VIII/39; Zerkânî, 1988: II/79; Ensarî, 1985: 476; İbn Ukeyl, 1985: I/57; İbn Keykeldî, 1990: 56, 140, 142, 143, 144; Askerî, 1991: 13-4; Kazvînî, 1988: 147; İbn Teymiye, 1392: 51; Süyûtî, 1969: I/357; Bint-i Şâtî, 1984: 213; Cezâirî, 1987: 151, 154; Şâyi’, 1993: 86-7; İbn Âşûr, 1937: IV/268) Başka bir unsur ise bir kelimenin başka harf-i cerlerle kullanımı, ona farklı nüanslar kazandırabilmektedir. (جهش يجهش جهشا جهشا جهسانا) “جهش” fiili harf-i cersiz kullanımıyla “insanın ağlamaya hazır bir halde korkarak başkasına sığınması” (İbn Manzûr, ts.: I/713; Fîruzâbâdî, 1407: II/389), “bir çocuğun annesine veya babasına ağlamaya hazır bir şekilde sığınması” (Zamahşerî, 1984: 67) “korkarak kalkmak” (نهض فرعا) anlamlarına gelmektedir. Kelime, “من” harfi ceri ile “korkmak” (خاف) ve korkarak kaçmak (هرب) anlamlarını vermektedir. (Ahmedî, 1986: 39; Fîruzâbâdî, 1407: II/389).

Râğıb'ın da mütekârib kelimelerin farklarını tesbitte sentaks kurallarından faydalandığını görüyoruz.

a) “إشفاق” kelimesini diğer korku kelimelerinden “korkuyla karışık ihtimam/ عناية مختلطة” şeklinde tanımla ayırır ve bunu “çünkü müşfik, şefkat gösterilen kimseyi sever; onun başına bir şey gelmesinden korkar” şeklinde gerekçelendirir. Asıl sentaks kurallarına dayalı olarak ilgili kelimenin harf-i cerle kullanımını desteğine alarak kelimenin kendi içindeki şu nüansa işaret eder: “işfak kelimesi, min harf-i ceri ile müteaddi olduğunda korku anlamı; fi ile müteaddi olduğunda ise ihtimam anlamı daha belirgin olur”(Râğıb, 1986: 386. Krş. Semîn, 1993: II/321-2; Ebu'l-Bekâ, 1993: 121).

b) Bir başka örnek ise “غضب” kelimesi için sentakstan hareketle verilen nüanstır. Kelimenin lam harf-i ceri ile kullanıldığında diriye; be harf-i ceri ile kullanıldığında ise ölüyü muhatap aldığını Râğıb, “غضبت لفلان اذا كان حيا و غضبت به اذا كان ميتا” (Râğıb, 1986: 542. Krş. İbn Kuteybe, 1988: 152; Ahmedî, 1986: 259; Semîn, 1993: III/198; Ebu'l-Bekâ, 1993: 671) şeklinde ifade etmektedir (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 151 (حب); 246 (دفع); 506 (عطف)).

4. Belîğ Vasfı ile Yapılan Ayrım

Dilde bir kısım kelimeler, ötekine göre bir kısım özellikleri hasebiyle daha fasîh ve belîğ görülmektedir. Bir kelimenin fasîh olması için “harflerin fonetik uyumu, sarf kurallarına uygunluğu, yaygın kullanımı”; belîğ olması için ise “kelimelerin fonetik uyumu, nahiv kurallarına uygunluğu ve cümle düzenine uygunluğu/dolaşık olmaması, tekrara düşmeme ve zincirleme terkiplerin olmaması” gibi şartlar aranır. (Fesahat ve şartları hakkında geniş bilgi için bkz. Süyûtî, 1998: I/185-7; Akkâvî, 1996: 268-9, 389-90, 433, 611-2, 618, 626, 641, 657; Tabâne, 1997: 108, 211, 352-3, 440-2, 477-78, 510-12, 588, 682-3; Meydânî, 1996: I/110-27; Matlûb, 1996: 422, 520, 537-8, 545-549) Belîğ tanımlaması ise kelimeleriyle tüm kelimelerin fasîh olması yanında bağlama uygun olmasını (*mutâbakât li mukteza'l-hâl*) karşılamaktadır. (Belagat ve şartları hakkında geniş bilgi için bkz. Câhız, 1948: I/106-115; Askerî, 1952: 6-10; Hafâcî, 1953: 60; Cürçânî, 1952: 35; Râzî, 1317: 9; Sekkâkî, 1937: 196; İbn Esîr, 1939: I/69; İbn Esîr, 1982: 41; Kazvînî, ts.: 9 vd; Taftazânî, 1974: 21 vd.; Taftazânî, ts.: 22 vd; Hâşimî, ts.: 1-42; Cârim, 1984: 5-17; Meydânî, 1996: I/128-132; Tabâne, 1997: 78-89; Akkâvî, 1996: 268-9).

Râğıb'ın mütekârib kelimeler arasında farkları tesbitte kullandığı metotlardan biri de, “iki mütekârib kelimenin hangisinin daha belîğ olduğunu” öne çıkarmaktır. Genel itibariyle Râğıb, iki mütekârib kelimeyi birbirinden farklı olduğunu “هذا ابلغ منه” ibaresiyle vurgulamaktadır. Bir iki örnek verelim.

a) Râğıb, “بطر” kelimesini “nimetin kötüye gideceğinden, nimetin hakkını tam olarak veremeyeceğinden; yerli yerince sarfedemeyeceğinden dolayı insanı kaplayan dehşet” olarak tanımlarken “أشر”i “batar'ın şiddetlisi” olarak verir. (Râğıb, 1986: 65, 21. Krş. Semîn, 1993: I/102-103). Bunu ise “en belîğ” ayırımına dayandırır: “الأشر ابلغ من البطر” (Râğıb, 1986: 21. Krş. Semîn, 1993: I/228).

b) Râğıb, “بطر” ile “فرح” kelimesinin “البطر ابلغ من الفرح” şeklinde belâği ayırım yaparken bunu şöyle gerekçelendirir: “Geçici lezzet ile göğsün ferahlaması” (Râğıb, 1986: 565; Krş. Semîn, 1993: III/252; Ebu'l-Bekâ, 1993: 508) şeklinde tanımladığı ferah, çoğunlukla kötü durumlar için olsa da, bazen iyi durumlarda da kullanılmaktadır. Dehşet ve yerinde durmazlık, ferahta ‘sevinç(سرور)’den; batar’da ise “hüzün (ترح)”den kaynaklanmaktadır. (Râğıb, 1986: 21, 65) Râğıb'ın burada farkları tesbit ederken vurgu yaptığı şeylerden biri de, belagat unsurudur. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 21 (أشر- بطر), s. 18, 789 (أز-هز); 129 (جزع-حزن); 135 (جمع- نشط); 151 (مرح- عبودية); 151 (محبية- ارادة); 344 (سقي-اسقي); 347 (مسكين-فقير); 406 (اصطحاب-اجتماع); 417 (صفح-عفو); 479 (عبودية- عبادة); 521 (نبيأ-أنبا); 521 (معاندة-معانئة); 654 (كفار-كفور); 678 (لدن-عند); 733 (نبيأ-أنبا)).

5. Zıddiyet İlişkisi

Râğıb, mütekârib kelimelerin farklarını tespit etmek için iki kelimenin zıtlarının farklı olduğunu göstermek suretiyle zıddiyet ilişkisi metodunu da kullanmaktadır. Genellikle kullandığı kelimeler, “ضد” ve “نقيض” dir.

a) “تحت” kelimesinin ayrıık şeylerde, “أسفل”in ise bitişik şeylerde kullanıldığını söyler ve “المال تحته” ve “اسفله اغلظ من اعلاه” örneklerini verir. İkinci örnekte “اسفل” kelimesini zıddı “أعلي” ile kullanarak; “تحت” kelimesinin ise “فوق”in mukâbili olduğunu vurgulayarak kelimelerin zıtlarını göstermek suretiyle furûku tespit ettiğini ima etmektedir. (Râğıb, 1986: 97; 582; 342-3; 515-6. Krş. Semîn, 1993: I/295; II/233; III/140 vd.; 303 vd. Ebu’l-Bekâ, 1993: 316, 676, 510, 627-8)

b) Yine “ayırarak” anlamına gelen “فتق” ile “فصل” kelimelerinin zıtlarını ortaya koyarak aralarındaki farka işaret etmektedir. “فتق” kelimesinin zıddı, “رتق”; “فصل” kelimesinin zıddı ise “وصل”dir. Bu zıddiyeti göstermek suretiyle “فتق”nin “bitişik/yapışık iki şeyin ayrılması”; “فصل”ın ise “iki şeyin –aralarında boşluk bulunacak şekilde- birbirinden uzaklaştırılması” anlamına geldiğini(Râğıb, 1986: 573, 824, 558. Krş. Semîn, 1993: III/235-6; 276-8) söyler. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 500, 847 (سهل/حزن- الضيق); 770 (كفر/إيمان- جدد-); (فتق/رتق- فصل-فوق- شق- فلق- قطع) 558; (حركة/سكون: دائم/راكد- اطمئنان- فتر- سكوت- هدوء) 164, 346; (اعتراف/حزن/فرح: أسف- بلس-اسا- حسر- كرب-) 166; (بغض/حب: مقت- شناً- قلبي- شحن-ضغن-غمر- غل) 71; (ظل/ضح- فيئ) 469; (الظل / حركة) 469; (حركة/سكون: طمن- فتر- ركد- سجي-فرد- دوم) 164; (بعد/قرب: دني-أزف-أفد-حان-أن) 69; (جزع- هم- غم- بث (غلظة: قسوة- ثن / رقة : دقة - رحمة) 445; (عرف/ انكر- علم/ جهل) 496; (عرف/ انكر- اعترف/ جدد) 495-7; (الضح- الفيئ)

6. Mukâbele İlişkisi

Râğıb, bazen mütekârib kelimelerin farklarını tespit etmek için mukâbilini göstererek “mukâbiliyet metodu”na başvurur. Mukâbil kelimesi, biraz önce sözünü ettiğimiz “zıt”tan farklıdır. Zıt, kelimenin tam aksini ifade ederken; mukâbil, kelimenin –aralarında zıddiyet ilişkisi olmaksızın- karşısında yer alan kelimeyi ifade etmektedir.

a) Râğıb, “فوق” maddesinde bu esasa göre “فوق” ile “فلق” kelimeleri arasındaki farkı şöyle verir: “الفرق يقابل الفلق لكن الفلق يقال اعتبارا بانشقاق والفرق يقال اعتبارا بالانفصال” (Râğıb, 1986: 568. Krş. Semîn, 1993: III/264; Ebu’l-Bekâ, 1993: 695.)

b) Râğıb, “قرب” ve “دني” kelimeleri arasındaki farkları tesbitte “mukâbiliyet” ilişkisini yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Öncelikle temelde “قرب” ile “دني” ayrımında birincisini “قرب بالذات او بالحكم/بالقرب”un mukâbili olma; ikincisinin ise “bizzat veya hükmen yaklaşmak” anlamına gelmekle birbirinden ayırmaktadır. Öte yandan “دني”nin “yer, zaman ve menzile” bağlamında; “قرب”nin ise “yer, zaman, akrabalık, itibar/şeref, gözetme/riâyet ve kudret” bağlamında kullanıldığını(Râğıb, 1986: 601-3; 248-9 Krş. Semîn, 1993: II/22-4; III/340 vd.; Ebu’l-Bekâ, 1993: 452, 702, 723-4, 733-4) not etmektedir. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 49 (بعد/قرب: دني- أن- حان-) 69, 601; (تحت/فوق: اسفل/ اعلي) 97, 582; (ثقل/خفة: وزر-وقر) 107; (بخل/جود: شح-ضن) 617; (أزف/أفد (قعود/قيام- جلوس) s. 13 [Krş. Semîn, 1993: I/77-8; Ebu’l-Bekâ, 1993: 62-3].)

7. Delâlet Gelişimi

Delâlet gelişimi derken, kelimelerin zaman içinde anlam gelişimi ve değişimi kastedilmektedir. Bir kelimenin anlamı, umûm iken, zamanla husûsileşebilmekte; husûs iken zamanla umûmileşebilmektedir. Öte yandan hakikat anlamında kelimenin kullanımı başka anlamlara gelirken mecâz anlamıyla başka bir anlamı vermektedir. Bazen kelimenin hakikat manası yerine mecâz anlamının çok kullanımı neticesinde bu mecâzi anlam hakikat anlamı şeklini bile alabilmektedir. Mutlak olarak kullanılan bir kelime zamanla takyid edilebilmektedir. Bazen kinâye yoluyla kelime hakikat anlamının ötesinde bir anlam kullanılabilmektedir. Bütün bu delâlet gelişimleri, kelimelerin ortak anlam kazanmalarında bir fonksiyon icra ettiği gibi furûkun ortaya çıkmasında da bir etkiye sahiptir.

7.1. Umûm-Husûs Metodu

415. Krş. Semîn, 1993: II/391; Ebu'l-Bekâ, 1993: 563) şeklinde sunmaktadır. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 29 (أمد-مدى); 35, 39-40 (أين-أني); 578 (فكر-فرك); 211 (خزن-خنز); 808 (جاه-وجه) s. 65 (بطر-طرب)).

8.2. İbdâl Metodu

İbdâl, Arap dilindeki fonetik gelişim veya değişim türlerinden biridir. İbdâl, “kelimedeki bir harfin başka bir harf ile değiştirilmesi suretiyle yeni bir kelimenin oluşturulmasına” verilen isimdir. (İlgili kavram için bkz. İbn Fâris, 1910: 203; Zerkeşi, 1391: III/388; Süyûtî, 1415: II/89; Süyûtî, 1969: I/392; Ebu't-Tayyib el-Luğavî, 1960). Bazı dilciler, ibdâli terâdüf sebepleri arasında saymaktadırlar. (Bkz. İbn Âşur, 1937: IV/257; Sekkâkinî, 1955: 126; Cârîm, 1934: I/325) İbdâl, İbn Fâris, Se'âlibî ve Süyûtî gibi dilcilerin ifadesine göre “arabın bir adeti”dir. (İbn Fâris, 1910: 203; Se'âlibî, 1999: 418; Süyûtî, 1998: I/460). Ebu't-Tayyib el-Luğavî, ibdâlin ‘arabın kelimedeki harfleri kasten değiştirmesi’ şeklinde anlaşılmasını gerektiğini, bunların aynı manada birleşen muhtelif lehçeler olduğunu; iki lafzın iki ayrı lehçede bir anlamda yakınlaştığını söylemektedir. (Süyûtî, 1998: I/355) “الصرط / السراط / الزراط” gibi kelimeler buna örnek verilebilir. Furûk açısından ibdâl metoduna örnek verelim: “خضم”, “الأكل بجميع الأسنان”, “قضم”, “الأكل بأطرافها (الأسنان)”, “قضم” anlamını; öte yandan “قضم”, “اللداية في اليابس”, “قضم” anlamını vermektedir (İbn Kuteybe, 1988: 151; Se'âlibî, 1999: 206-7; 206; Ebu'l-Bekâ, 1993: 734). Bir başka örnek de şudur: “Dolgunluk ve sıkılık” anlamında “صفيق” kelimesi, “elbise”nin; “سفيق” kelimesi ise “yüz”ün dolgunluğunu ve sıkılığını ifade etmektedir. (Kisâi, 1982: 122).

a) “قبص” ve “قبض” kelimelerinde de ibdâl metodunu uygulayarak furûk tesbitini yapar: “قبص”yi, “التناول بأطراف الأصابع والمتناول بها” / parmak uçlarıyla almak-tutmak” şeklinde; “قبض” maddesini ise “تناول الشيء بجميع الكف” / bir şeyi avucun tümüyle tutmak-almak” anlamını vererek iki kelime arasındaki farkı ortaya koymaktadır. (Râğıb, 1986: 590. Krş. İbn Kuteybe, 1988: 151; Ebu'l-Bekâ, 1993: 734; Semîn, 1993: III/314).

b) Râğıb, “وقر” maddesinde birbirinin ibdâli gibi olan “وقر” ile “وسق” kelimelerinin arasındaki farkı “الوقر الحمل للحمار وللبلغ والوسق للبعير” (Râğıb, 1986: 831. Krş. Semîn, 1993: IV/281) şeklinde ortaya koymaktadır (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 516 (علو-علي) ([Krş. İbn Kuteybe, 1988: 227]); 688 [Krş. İbn Kuteybe, 1988: 227]); 622 [Krş. İbn Kuteybe, 1988: 228]); 314 (زلق-زالل); 291 (الرفقة-الدقة); 353 (سبد-سبد) s. 343 (سقر-صقر); 339, 413-4 (سطر-صطر); 244 (أز-هز); 564, 706 (فتر-متر)).

9. Aynı Familyadaki Varlıkların Çeşitli Özelliklerle Birbirinden Ayrılması

Bu iki şekilde olabilmektedir. Birincisi, aynı familyanın iki varlığın özellikleri birbirinden farklı olur; özde aynı familyaya dahil olmakla beraber hem lafız olarak farklı olur; hem de farklı sıfatı yüklenir. İkincisi ise varlıkların türlerinin içinde bir takım özellikleriyle zamanla anılır; belli bir zaman sonra mevsuf hazfedilerek ilgili sıfat o nitelenen varlığın ismi olur; böylece de bu sıfatı ile aynı familyanın elemanlarından ayrılır.

9.1. Ayrııcı Sıfatla Kelimelerin Birbirinden Ayrılması

Bir familya/tür içindeki çeşitler, yüklendiği sıfatlarla diğerlerinden ayrılır. Bu sıfatlar, ilgili kelimelerde mündemiçtir. Bu şekliyle iki varlık, temelde ortak bir türü ifade etmekle birlikte bu öncelenen sıfatla öteki çeşidinden ayrılır. Bu, biraz sonra vereceğimiz “sıfatların isimleşmesi”nden farklıdır. Burada her iki kelime de, isimdir; ama birindeki özellik, onu ötekenden ayırmaktadır. Râğıb, buna riâyet ederek de furûka işaret etmektedir.

a) Râğıb, “نبات”ı, ister “gövdeli ister gövdesiz yerden çıkan tüm bitkiler”(Râğıb, 1986: 731. Krş. Semîn, 1993: IV/156-7); “شجر”i, “gövdeli bitki” (Râğıb, 1986: 375. Krş. İbn Kuteybe, 1988: 78; Semîn, 1993: II/290); “نجم”i “gövdesiz bitki”(Râğıb, 1986: 736. Krş. İbn Kuteybe, 1988: 78; Semîn, 1993: IV/166); “عرب”i “meyve vermeyen ağaç”(Râğıb, 1986: 538); “سرح”i, “meyve veren ağaç”(Râğıb, 1986: 336); “العضه”i “[dikenli] ağaç”(Râğıb, 1986: 506. Krş. Semîn, 1993: I/618); “الخمت”i, “dikensiz ağaç”(Râğıb, 1986: 228), “الصوفان”ı “tüylü bitki”(Râğıb, 1986: 428. Krş. Semîn,

1993: II/420); “صمعاء”ı, “çiçeği açmamış tüylü bitki”(Râğıb, 1986: 423. Krş. Semîn, 1993: II/410); “بُهَي”ı “dikenlerinin kendisini kapattığı bitki”(Râğıb, 1986: 83. Krş. Semîn, 1993: I/272); “الشكير”ı, “kökünde dal biten ağaç”(Râğıb, 1986: 390. Krş. Semîn, 1993: II/327), “أنتل”ı, “kökü sağlam ağaç”(Râğıb, 1986: 9. Krş. Semîn, 1993: I/64-5), “سدر”ı, “gıdası az ağaç”(Râğıb, 1986: 333. Krş. Semîn, 1993: II/210) şeklinde vererek aralarındaki farka işaret etmektedir.

b) Râğıb, toprak paydasında yer alan kelimelerin farklarını “تراب” ve “عفر”ı, normal toprak(Râğıb, 1986: 97, 508. Krş. Semîn, 1993: I/296-7; III/116), “رغام”ı, “ince toprak”(Râğıb, 1986: 289. Krş. Semîn, 1993: II/112) ve “طين”ı, “su ile karışık toprak/çamur”(Râğıb, 1986: 466. Krş. Semîn, 1993: II/500); “حما”ı, “kokmuş siyah balçık”(Râğıb, 1986: 189. Krş. Semîn, 1993: I/518); “صلصال”ı, “kuru balçık/toprak”(Râğıb, 1986: 419. Krş. Semîn, 1993: II/404) şeklinde anlamlandırarak vermektedir (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 187, 72, 623 (eşek: -بغل- حمار- الضأن- قمل- الذباب- فمّل- sinek); 444, 759, 126, 145, 315 (koyun: -نعامة- زجاء- خرجاء- خيطاء- devekuşu); 310, 761, 209, 232 (dağ: -وَزْر- الطور- جبل- الطود- الطور- وَزْر- (النعجة- جَدَع- جوزاء- زمير- قمع- البُهَي- dikenli bitki); 423, 83 (hurma: -رُطْب- تَمْر- بُسْر- رُطْب- (القمح- البُر- حَبّة- حنطة- الفوم- buğday); 622, 53, 151, 583 (mantar: -الفطر- الفقع- المصمعاء- الدهن- السمّن- yağ); 250, 355, 375-6, 316 (yemek: -العَيْث- دَلِيك- (شوب- عسل- bal); 204, 349 (ekmek: -سَلِيقة- خبز- (الشحم- الزيت- الزُبْد- s. (خمّر- خمطة- رحيق- نبيذ- خَلّة- içki); 227, 228, 278, 732, 219 (üzüm: -كُرْم- زبيب- عنب-)).

9.2. Erkeklik-Dişilik Ayrımı

Râğıb, dişilik ve erkeklik vurgusunu farklı kelimelerin aynı familya için kullanılmasında da kullanır. Müsemma ortak bir familyada birleşmekle beraber hem kelimelerin lafızları; hem de müsemmanın tabiatı farklılaşmaktadır. İki örnek verelim.

“بقرة”ın, müennes; “ثور”ın ise müzekker sığır cinsi için; “رجل”ün, erkek; “امراة”ın dişi insan türü için; “جمل”ın, azı dişini çıkarmış erkek (Râğıb, 1986: 73, 6, 137); “ناقّة”ın ise dişi (Râğıb, 1986: 6); “بعير”ın ise hem erkek hem de dişi deve için kullanıldığını (Râğıb, 1986: 70) vurgulayarak aralarındaki cinsiyet farkını ortaya koyar.

9.3. Sıfatların İsimleştirilmesi

Arap dilinde genel bir takım isimler, bir kısım özellikleriyle nitelenerek kullanılmış, sonraki dönemlerde sıfatla mevsûfun bir arada kullanılmasından doğan telaffuz ağırlığını ber taraf için mevsûf hazfedilerek sıfatlar, bu isimler yerine kullanılmıştır. Bilindiği gibi “sayf/kılıç” kelimesi, silâh türünü ifade eden bir kelimedir. Bu isim, yapılan kılıçın öne çıkan bir takım özellikleriyle beraber anılmış; zamanla bu sıfat hazfedilmiş, ilgili sıfat, kılıç familyası içinden o özel kılıçın ismi olmuştur. Örneğin “es-seyfü'l-mühenned” şeklindeki kullanım sonraları “mühenned” olarak anılmaya başlanmış ve “Hintte yapılan kılıç/Hint kılıcı” anlamıyla ana familyanın bir alt çeşidi olmuştur. Yine “es-seyfü'l-yemani” şeklindeki kullanım, zamanla “yemani” olarak isimleşmiş, “Yemen’de yapılan kılıç/Yemen kılıcı” anlamını barındırarak “kılıç” türünün bir çeşidi olmuştur.

Kur’ân’da bu dilsel kullanım, yoğun bir şekilde vardır. Örneğin “حسنة” ve “سيئة”; “خبيث” ve “طيب” kelimeleri normalde sıfat olarak kullanılan kelimelerdir.³² Ne var ki, bunların mevsuflarının hazfedilip isimlerinin yerini aldığı şekiller de Kur’ân’da daha fazla kullanılmaktadır.³³ Bu ikinci tür kullanımlarda örneğin “حتى يميز الخبيث من الطيب” âyetinde “habis” ve “tayyib” kelimeleri, aslında habis insan ile tayyib insan şeklinde olup ‘insan’ kelimeleri hazfedilerek sadece ilgili sıfatlar, ismin yerini almıştır.

³² Örnek olarak bkz. Nisâ, 4/85 (ومن يشفع شفاعة حسنة... ومن يشفع شفاعة سيئة); Nahl, 16/25 (... والموعظة الحسنة); Ahzab, 33/21 (امسوة حسنة); İbrâhîm, 14/24, 26 (... كلمة طيبة كشجرة طيبة... ومثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة...); Al-i İmrân, 3/38 (ذرية طيبة); Tevbe, 9/72 (ومساكن طيبة); Sebe, 34/15 (بلدة طيبة).

³³ Örnek olarak bkz. Al-i İmrân, 3/179 (حتى يميز الخبيث من الطيب); Nisâ, 4/2 (ولا تبدلوا الخبيث بالطيب); Mâide, 5/100 (لا يستوي الخبيث ما اصابك من) (ربنا آتانا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة); Bakara, 2/201 (ويحل لهم الطبيات ويحرم عليهم الخبائث); A’râf, 7/157 (وحسنه فمن الله وما اصابك من سيئة فمن نفسك); Ra’d, 13/6 (ويدرعون بالحسنة السيئة).

a) Deve için daha önce sıfat olup da sonra isimleşen bir çok kelime vardır. Bu kelimelerin herbiri, bir deve çeşidine tekabül etmektedir. ‘Deve’nin müterâdifleri olarak görülen “bahire”, “saibe” ve “ham” kelimeleri, bunlardan bir kaçıdır. Bu kelimeler, önceleri “ناقة” veya “إبل” kelimelerinin sıfatı olarak kullanılırken (ناقة بحيرة / سائبة / حام) daha sonra isimler hafzedilmiş; ilgili sıfatlar bu isimlerin yerine kullanılarak ilgili deve türünü karşılamıştır. Râğıb, “بحيرة” kelimesini, deniz anlamındaki bahr kelimesinden gelen (بحر) kelimesindeki “genişlik-vusat” manasına teşbihle “deve”nin bu kelimeyle isimlendirildiğini; içeriğinin ise “devenin on batın doğurduktan sonra, kulağının yarılıp serbest bırakıldı; binilmez ve sütü sağılmazdı” doldurulduğu deve olarak sunmaktadır (Râğıb, 1986: 49. Krş. Semîn, 1993: I/182). Râğıb, “سائبة” kelimesini, “deve beş batın doğurduğunda meraya salınır; hiçbir havuz ve ot kendisine yasaklanmazdı” şeklinde anlamlandırmaktadır (Râğıb, 1986: 359. Krş. Semîn, 1993: II/279). “حام” kelimesini ise, “bir erkek deveden on döl alınır, o devenin sırtı haram sayılır; ona binilmezdi” şeklinde vermektedir (Râğıb, 1986: 189). Öte yandan yine deve familyası içinden “جمل”in, “azı dişini çıkarmış erkek deve” (Râğıb, 1986: 6, 137. Krş. Semîn, 1993: I/392); “التسع”in “dokuzgün aç kalmış deve”(Râğıb, 1986: 98. Krş. Semîn, 1993: I/302); “جذع”in “beş yaşına gelmiş deve”(Râğıb, 1986: 126. Krş. Semîn, 1993: I/362) “القضية”in “kullanımdan kaldırılmış deve”; “قصواء”ın ise “kulağı kesik deve”(Râğıb, 1986: 612. Krş. Semîn, 1993: III/369); “قضيبي”in, “binilme konusunda acemi deve”(Râğıb, 1986: 613. Krş. Semîn, 1993: III/370); “باهل”in “ipini koparan deve; emmesi için bağlandığı ipten kurtulan deve”(Râğıb, 1986: 82. Krş. Semîn, 1993: I/271), “الأمون”un “fersizliğinden ve tökezlemesinden emin olunan deve”(Râğıb, 1986: 32. Krş. Semîn, 1993: I/140); “أوب”un “iki elin birbirine kavuşması kadar süratli deve” (Râğıb, 1986: 36), “بشكي”nın “süratli deve”(Râğıb, 1986: 47. Krş. Semîn, 1993: I/176), “بروق”un “kuyruğu parlayan/kuyruğu ile oynayan deve”(Râğıb, *Müfredât*, s. 57; Râğıb, 1992: 119. Krş. Semîn, 1993: I/207), “بئوس”un “iltifat görmeden süt vermeyen deve”(Râğıb, 1986: 60. Krş. Semîn, 1993: I/214), “البسوط”ın “yavrusuyla serbest bırakılan deve”(Râğıb, 1986: 61. Krş. Semîn, 1993: I/215); “مبلاس”ın “çok şehvetli olmasından sütünden ümit kesilen deve”(Râğıb, 1986: 78. Krş. Semîn, 1993: I/259); “جباء”ın, “hörgücü kesik deve”(Râğıb, 1986: 119. Krş. Semîn, 1993: I/344), “جبار”ın “akrânlarına üstünlük taslayan deve”(Râğıb, 1986: 120. Krş. Semîn, 1993: I/347); “طلحة”ın, “yemeğinden şikâyetçi deve”(Râğıb, 1986: 456. Krş. Semîn, 1993: II/475) anlamına gelen isimleşmiş sıfatlar olduğunu görüyoruz.

b) Yine “بقرة” kelimesini normal evcil inek için verirken (Râğıb, 1986: 73. Krş. Semîn, 1993: I/247) “الأبدة” kelimesini “البقرة الوحشية/yabani inek (Râğıb, 1986: 6. Krş. Semîn, 1993: I/49) ve “نعجة” kelimesini, yabani dişi inek(Râğıb, 1986: 759. Krş. Semîn, 1993: IV/225); “عين-عين” kelimesini, “gözleri güzel yabani inek”(Râğıb, 1986: 530. Krş. Semîn, 1993: III/178); “معجل” kelimesini, buzağılı inek (Râğıb, 1986: 485. Krş. Semîn, 1993: III/43), “فارض” kelimesini, iri cüsseli inek (Râğıb, 1986: 566. Krş. Semîn, 1993: III/258) şeklinde açıklayarak aralarındaki nüansa işaret eder (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 14, 21, 61, 108, 133, 134, 158, 162, 169, 176, 204, 226, 232, 237, 246, 250, 259, 259, 260, 274, 276, 284, 290,292, 302, 336, 340, 347, 382, 389, 413, 416, 420, 440, 451, 452, 456, 501, 503, 505, 510, 513, 529, 542, 563, 569, 570, 664 (deve için: أنيد / مذعان / دهين / دكاء / دبوب / خيار / خلية / خبّر / محاطبة / حسيبر / أحرد / حدباء / جلدة / جلال / ثلوث / باسق / مئشير / شملة-شممال / شكرة / شطور / سليب / مسعورة / سرح / روعاء / روقب / رفود / رسلة / راجع / رجاء / مذكرة / ذقون / عاقد / عاضد / معصوب / عشراء / معسيان / طليح / طروقة / طرفة-مستطرفة / ضغن / صلود-مصلاص / صفوف / مصرومة / قسورة / ربض / ضمضم; aslan için: 442, 500, 608 (koyun için: الثني / جدراء / جذع / جماء / جوزاء / جوزاء / جماء / جذع / جدراء / الثني); köpek için: 132, 500,510, 511, 522, 767 (yağmur için: 144, 198, 252, 276, 403, 424-5, 428, 550, 803, 822, 838 (yağmur için: 55, 133, 134, 152, 163, 295, 538, 708, (bulut için: برد / مجلج / جلب / حبيبر / حريصة / حير / ركام / غادية / مزن); 54, 97, 159, 210, 352, 428, 503 (rüzgâr için: بارح / تربة / حرور / خرقاء / حروم / صوم / سموم / خرقاء / حرور / تربة / بارح)).

10. Kelimelerin Derecelendirilmesi ve Tesbiti

Bir kısım kelimeler, bazı sıfatların uzunluk-kısalık, hafiflik-şiddetlilik, genişlik-darlık vb. açılardan çeşitli taksimlere tabi olabilmektedir. Mütekârib kelimelerdeki bu tür derecelenme ve

tertib, bize nüansları vermektedir. Râğıb el-İsfahânî de bu yolla farkları tesbite ehemmiyet vermektedir.

a) Râğıb, “نوم” kelimesini ölümle kıyaslayarak hafif ölüm tanımlamasıyla “normal uyku”(Râğıb, 1986: 777. Krş. Semîn, 1993: IV/272-3); “قبولة”, gündüz/öğlen uykusu”(Râğıb, 1986: 632. Krş. Semîn, 1993: III/423-4); “نعاس”ı, “az uyku”(Râğıb, 1986: 760. Krş. Semîn, 1993: IV/225-6); “وسن - سنة”ı, “gaflet ve hafif uyku/kestirme”(Râğıb, 1986: 822. Krş. Semîn, 1993: IV/360-1) “رُقود”u, “uzun uyku”(Râğıb, 1986: 292. Krş. Semîn, 1993: II/119) “غمض”ı, “geçici uyku”(Râğıb, 1986: 548. Krş. Semîn, 1993: III/211-12); “هجوذ”u “uyku”(Râğıb, 1986: 781. Krş. Semîn, 1993: IV/278); “هجوذ”u, “gece uykusu”(Râğıb, 1986: 783. Krş. Semîn, 1993: IV/280-1); “تصبح”u “sabah uykusu”(Râğıb, 1986: 403. Krş. Semîn, 1993: II/363) şeklinde vermektedir.³⁴

b) “Kin” bağlamında ele aldığı kelimeler arasında derece farkı gözetilerek şu nüanslara dikkati çekmektedir: “Kalpte düşmanlığın tutulması ve düşmanlık için fırsat beklenmesi” şeklinde tanımlanan “حقد” kelimesi, Kur’ân’da geçmediği için Râğıb da buna atıfta bulunmamıştır. Râğıb, “بغض”, “istenen bir şeye nefret etme” şeklinde belirlerken, daha çok hıyanet anlamına gelen “غل” kelimesinin de bu manada kullanıldığını tespit etmektedir. Kinin biraz yoğun şekli olarak “ضعف”ı, “مقت” ve “قلى”yı sunmaktadır. Kelimenin kök manasından hareketle “kalbin kinle dolup taşması” şeklinde “شحن” kelimesini belirlerken, “غمر” kelimesini de “kalpte düşmanlığın gizlenmesi ve aktif hale getirmek için fırsat beklenmesi” şeklinde tanımlanan “حقد” kelimesiyle (الحقد المكنون) açıklamaktadır. Son olarak “شأنا” maddesini, “kalbin kin duyduğu kimseyi kötölemesi”(Râğıb, 1986: 71, 376, 392, 440, 548, 544, 622, 714-5. Ayrıca bkz. Se’âlibî, 1999: 211) olarak belirlemektedir (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 422, 831 (duyma özü: وقرف - صمم); 397, 687, 385, 589-90, 341, 739, 706 (alev: شعل - قيس - سحر - نحاس); 247, 457, 513, (kan: سارق - هوس - ركز - وجس - صيحة); 208, 338 (hırsız: قطمير - فتيل - قبيض); 425, 795, 294, 806, 426, 275, 406, 407, 412, 411, 716, 167, 312, 395 (خارب صوت - همس - ركز - وجس - صيحة); 169 (رجز - رجس - صدي - تصدي - مكاء - حسيب - زفير - شبيق [Krş Se’âlibî, 1999: 184]); 169 (حزن - أسف - جزع - حسر - ساء - غم - هم - كرب - أوه - ابلس - وجد).

11. Aynı Müsemmanın Farklı Varlıklarda Değişik İsimlendirilmesi

“Halku’l-insan” literatürü, ‘insan’ unsurunun doğumundan ölümüne kadar onunla ilgili olan “fert ve topluluk bağlamında insan unsurunun isimleri, hamileliği, doğumu, emmesi, hayatın evreleri: çocukluğu, gençliği, yaşlılığı, ölümü, azalarının isimleri (baş, yüz, göz, kulak, burun, dudak, ağız, dil, diş, kaş, meme, boğaz, saç, sakal, damar, omuz, kas, dirsek, sırt, göğüs, karın, tenasül uzvu (zeker/ferc), kıç, el, ayak, parmak) ve sıfatları” gibi konuları ele almaktadır. Kitabu’l-Fark literatürü ise, halku’l-insan türünün malzemesinin, diğer varlıklardaki karşılığını vermeyi amaçlayan eserlerdir (Bkz. Kara, 2004b: Özel Terâdüf Kaynakları ve Kitabu’l-Fark literatürü bölümü). Bir örnek verecek olursak “burun” müsemması için, insanda “أنف”, deve ve eşekte “مخطم”, atta “نخرة”, filde “خرطوم”, yırtıcılarda “هرتمة”, kuşlarda “قرطمة”, domuzda “فئطيسة” kelimeleri kullanılmaktadır. (Kutrub, 1987: 47-8; İbn Fâris, 1982: 55-56; Ebû Hâtim es-Sicistânî, 1987: 27; İbn Ebî Sâbit, 1987: 20-21; Se’âlibî, 1999: 148. Halku’l-insan literatüründe “enf” muhtevası için bkz. Asmâ’î, 1903: 188-190; İbn Ebî Sâbit, 1985: 144-152; Zeccâc, 1991: 36-38; İskâfî, 1991: 74-79; Süyûtî, ts.: 117-122).

Râğıb, el-İsfahânî, Kur’ân müfredâtında geçtiği ölçüde buna da önem vermektedir.

a) Burun müsemması için “أنف” maddesinde ilgili uzuv derken (Râğıb, 1986: 34. Krş. Semîn, 1993: I/147), “خرطوم” maddesinde “أنف الفيل” (Râğıb, 1986: 210. Krş. Semîn, 1993: I/574);

³⁴ Uyku türleri arasındaki nüanslar, diğer kaynaklarda şöyle sunulmaktadır: “نعاس”, uykunun başlangıcı; insanın uykuya ihtiyaç duyduğu ilk andır; “وسن”, nuas’ın ağırlaşmış halidir; “ترنيق”, nüasin gözlerin kapanmaya başlamış hali; “كري” ve “غمض”, uyku ile uyanıklık arasındaki hal; “تغيق”, insanların sözlerinin duyulduğu uyku; “نوم”, normal uyku, hafif uyku; “اغفاء”, hafif uyku; “تهويم”, nüasta başın tartması; “غرار” ve “تهجاج”, az uyku; “رقاد”, uzun uyku; “هجوذ” ve “هبوع”, derin uyku; “تسيخ”, şiddetli uyku; “سبات”, kesik ve hafif uyku (hasta veya yaşlı uykusu); “هجوذ” ve “هجوذ”, gece uykusu; “قبولة”, gündüz/öğlen uykusu” Bkz. İbn Sikkît, 1998: 467-9; Hemedânî, 1991: 97; Kudâme b. Cafer, 1985: 208-210; Se’âlibî, 1999: 205, 168; Yâzıcı, 1985: I/115-119.

“نثر” maddesinde ise “انف الأسد”(Râğıb, 1986: 735. Krş. Semîn, 1993: IV/162) şeklinde açıklama yaparak bu farkı ortaya koymaktadır.

b) Bir başka örnek de seslerle (Seslerle ilgili ileri farklar için bkz. İbn Kuteybe, 1988: 123-125; Se’âlibî, 1999: 237-248) ilgili olarak verebiliriz: Râğıb, “صوت” kelimesinin normal ses müsemması; özellikle insan için verirken (Râğıb, 1986: 425. Krş. Semîn, 1993: II/416) “خوار” (böğürme) kelimesinin hakiki olarak inek için; isti’ârî olarak deve (مختص بالبقر وقد يستعار للبعير) (Râğıb, 1986: 228. Krş. Semîn, 1993: I/620); “نهيق” kelimesinin hakiki; “سحيل” kelimesinin ise teşbih yoluyla “eşeğin anırma sesi”(Râğıb, 1986: 332. Krş. Semîn, 1993: II/206), “حمحم” kelimesinin “atın kişnemesi”(Râğıb, 1986: 186. Krş. Semîn, 1993: I/526); “صبح” kelimesinin ise “tilkinin sesine teşbihle atların nefes sesi” (Râğıb, 1986: 433. Krş. Semîn, 1993: II/426); “قاصف” kelimesinin “şimşek sesi” (Râğıb, 1986: 612. Krş. Semîn, 1993: III/368); “صرصر” kelimesinin “rüzgarın uğultusu”(Râğıb, 1986: 412), “خرير” kelimesinin “suyun sesi”(Râğıb, 1986: 208. Krş. Semîn, 1993: I/573); “نخير” kelimesinin, “burun soluma sesi/ صوت من الأنف/” (Râğıb, 1986: 740. Krş. Semîn, 1993: IV/177); “زمار” kelimesinin “devekuşunun sesi”(Râğıb, 1986: 315. Krş. Semîn, 1993: II/167); “وقيب” kelimesinin “hayvanın tenasül uzvunun sesi/صوت قنب الدابة/” (Râğıb, 1986: 830. Krş. Semîn, 1993: IV/379); “حفيف” kelimesinin, “ağaç veya kanat sesi”(Râğıb, 1986: 177. Krş. Semîn, 1993: I/500); “دمدمة” kelimesinin “kedinin sesi”(Râğıb, 1986: 247. Krş. Semîn, 1993: II/20); “رعد” kelimesinin “bulutun sesi”(Râğıb, 1986: 287. Krş. Semîn, 1993: II/108); “قصف” kelimesinin “tanbur sesi”(Râğıb, 1986: 612. Krş. Semîn, 1993: III/368); “لغا” kelimesinin “serçe ve benzeri kuşların sesi”(Râğıb, 1986: 682. Krş. Semîn, 1993: IV/34), “وسواس” kelimesinin “takıların sesi”(Râğıb, 1986: 819. Krş. Semîn, 1993: IV/361) için kullanıldığını söylemektedir. (Başka örnekler için bkz. Râğıb, 1986: 277, 598 177, 218 (ayak: خفّ / حافر / قدم / رجل-); 57, 134, 617, 123 (oturmak: صوت الانسان/ نهق -سحل الحمار / /جلس- قعد الانسان / برك البعير/ جثم الطير); 23, 273, 287 (yemek- رطب- رتع- اكل-); 301, 384, 428, 803, 312 (tüy/saç: الريش للطير- الشعر للانسان- /تؤ /ساق); 385, 185, (tepe/zirve: أشعة رأس الجبل- حلمة رأس الثدي /الصوف للغنم- الوبر للابل والسبع- الزّف للنعامة الأثر في السكّيشكّك: 19 (اروح للماء- أسن للماء- دخن الطبخ/الطعام- سنّ الحمأ- غير العرق-); 240, 357, 535 (bozulma: (بولد- تببيع- عجل- بوّ- غزال- فزّ- (چocuk: 836, 96, 485, 506, 540, 570 (البول الحصر في الغائط

IV. SONUÇ

Araştırmanın sonunda şu sonuçları çıkarmamız mümkün gözükmektedir:

a) Furûkun kendisine ait bir literatürü olduğu gibi geniş terâdüf eserleri de, potansiyel birer furûk kaynağıdır. Buna ilaveten genel Arap dili sözlükleri yanında Kur’ân sözlükleri’nin bazıları da, furûk açısından önemlidir. Kur’ân sözlüklerinden birisi de, müellifî furûk taraftarı olarak bilinen; eserlerinde furûku savunduğunu ifadelendiren Râğıb’ın Müfredât’ıdır.

b) Genelde Kur’ân sözlüklerinin özelde ise Râğıb’ın Müfredât’ının -sadece Kur’ân müfredâtı ile sınırlı olması hasebiyle- aynı paydayı paylaşan tüm sözcükleri kapsayan bir furûk profili bize vermemektedir. Ancak bunların en önemli avantajı, Kur’ân müfredâtının konteksinden hareketle bir takım farkları tespit etme veya var olan farkları destekleme imkânını bize bahşetmeleridir. Kur’ânî konteksten esinlenerek ortaya konulan farkların otantikliği, dilsel kaynaklar tarafından desteklenip desteklenmemesiyle orantılı olarak anlam kazanmaktadır.

c) Müfredât’ın nihâyetinde alfabetik bir sözlük olması ve öncelikli hedefi Kur’ân kelimelerini açıklamak olması hasebiyle her yerde furûk malzemesini -bir furûk kaynağı gibi- “el-fark beyne...” gibi net kalıplarla vermesi beklenemez. Hal böyle olunca da sıradan bir kimsenin, ilk etapta bu eserde furûk malzemesi verdiğini düşünmesi imkân dâhilinde değildir. Bu yüzden öncelikle Müfredât’ın “furûk malzemelerini” nasıl naklettiği birinci problematik olarak karşımıza çıkmaktadır ki veriş şekillerinin bilinmesi bu yüzden elzemdir.

d) Râğıb, fark malzemelerini beş şekilde vermektedir. İlk olarak müterâdif olan iki maddeyi kendi yerlerinde nüanslarını tespit ederek sunmaktadır. En yoğun şekli budur. İkinci olarak bir müterâdifî kendi maddesinde açıklarken öteki müterâdif(ler)ini maddenin içine almakta ve aralarındaki nüanslara işaret etmektedir. Üçüncü olarak iki mütedarifin mütekârib; benzer veya aynı olduklarını vurguladıktan sonra bunlar arasındaki nüansları zikretmektedir.

Dördüncü olarak bir maddenin iştikak açısından çeşitli vezinlerinin (harf ve hareke değişikliğine binaen) farklarını aynı madde içinde sunmaktadır. Son olarak ise bir madde içinde “el-fark beyne...” kalıbıyla iki kelime arasındaki farkları vermektedir ki bunların sayısı son derece sınırlıdır.

e) Bu makale açısından ikinci problematik ise Râğıb'ın bu farkları hangi metodları takip ederek tespit ettiği. İlgili eser üzerinde yaptığımız kapsamlı çalışma neticesinde kelimeler arasındaki farkları tespit ederken *etimoloji, leksikoloji, sarf, nahiv, delâlet gelişimi (umûm-husûs; hakikat-mecâz-kinâyeye vb.), fonetik gelişim (kalb ve ibdâl), zıddiyet ve mukâbiliyet ilişkisi, isimlerin sıfatlaşması, kelimelerin tertibi/taksimi ve aynı müsemma için farklı varlıklardaki değişik isimlendirme* gibi dilbilim dal ve konularından faydalandığını gördük. Şüphesiz iki müterâdif kelimenin arasındaki fark, yukarıda saydığımız bu metotlardan biriyle tespit edildiği gibi bir kaç da, bu konuda fonksiyonel olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- AHMED B. HANBEL (1992). *el-Müsned*, İstanbul.
- AHMEDÎ, Mûsâ b. Muhammed (1986). *Mu'cemu'l-Ef'âli'l-Müte'addiye bi Harf*, Beyrût.
- AKKÂVÎ, İnâm Fevâl (1996). *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi Ulûmi'l-Belâğa*, Beyrût.
- ÂLÛSÎ, Şihâbuddîn Muhammed (ts.), *Râhu'l-Me'ânî*, Beyrût.
- ALVÂNÎ, Mustafa (1981). “et-Terâdüf ve'l-Furûk fi'l-Luğa”, *el-Mecelletü'l-Arabîyye*, cilt 5; sayı: 8.
- ASKERÎ, Ebû Hilâl (1991). *el-Furûk fi'l-Luğa*, Beyrût.
- (1952). *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (tah. Ali Muhammed el-Becevî, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kâhire.
- ASMÂ'Î, Abdülmelik b. Kureyb (1903). *Halku'l-İnsân* (neşr: August Hafner, *el-Kenzü'l-Luğavî* içinde), ys.
- BEYDÂVÎ, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer (1996). *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl* (tah. Abdulkadir Arafat Aşa Hasune), Beyrût.
- BİNT-İ ŞÂTÎ (1984). *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu İbn Ezrak*, Kâhire.
- BROCKELMANN, Carl (ts.). *Tarihü'l-Edebi'l-Arabîyye* (trc. Ramazan Abdüttevâb), Kâhire.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (1992). *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı (1310). *Furûk-i Hakkî*, İstanbul.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (1948). *el-Beyân ve't-Tebyîn* (tah. Abdüsselam Muhammed Harun), Kâhire.
- CÂRİM, Ali-Emin Mustafa (1984). *el-Belâğatu'l-Vâziha*, İstanbul.
- (1934). “et-Terâdüf”, *Mecelletü Mecmei'l-Kahire*, cilt: 1, Kâhire.
- CEZÂİRÎ, Nureddin (1987). *Furûku'l-Luğât* (tah. Muhammed Ridvan Daye), Dimeşk.
- CHAUDHARY, Mohammad Akram (1987) “Al-Furûq al-Lughawîyyah: the Cultivation of a Genre”, *Islamic Studies*, 26:1, İslamabad, s. 63-71.
- CÜRCÂNÎ, Abdülkahir (1952). *Delâilü'l-İ'câz* (tah. Muhammed Reşit Rıza), Kâhire.
- DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdîrrahman (1992). *Sünenu'd-Dârimî*, İstanbul.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as (1992). *Sünenu Ebî Dâvûd*, İstanbul.
- EBÛ HÂTİM ES-SİCİSTÂNÎ (1987). *Kitâbü'l-Fark (Kitâbânî fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtîm Sâlih Dâmin), Beyrût.
- EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. Müsennâ (1970). *Mecâzu'l-Kur'ân* (tah. Muhammed Fuad Sezgin), Mısır.
- EBU'L-BEKÂ, Eyyub b. Mûsâ el-Kefevî (1993). *el-Külliyyât Mu'cemun fi'l-Mustalahat ve'l-Furûku'l-Luğavîyye* (tah. Adnan Derviş-Muhammed Mısırî), Beyrût.
- EBU'S-SU'ÛD, Muhammed b. Muhammed (ts.). *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, Beyrût.
- EBU'T-TAYYİB EL-LUĞAVÎ (1960). *el-İbdâl* (tah. İzzuddin et-Tenûhî), Dimeşk.
- EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed (1997). *Tabakâtu'l-Müfessirin* (tah. Süleyman b. Salih), Medine
- ENSARÎ, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah (1985). *Müğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'arib* (tah. Mâzin Mübârek-Muhammed Ali Hamdullah), Beyrût.
- ESTERÂBÂDÎ, Râziyyuddîn Muhammed b. Hasan (1982). *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib* (tah. Muhammed Nûr Hasan vd.), Beyrût.
- FİRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Yakub (1407). *el-Bulğâ fi Tarihi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa* (tah. Muhammed Mısırî), Kuveyt.
- HAFÂCÎ, İbn Sinân (1953). *Sırru'l-Fesâhe* (tah. Abdülmüteal es-Saidî), Kâhire.
- HAFACÎ, Şihâbuddîn Ahmed (1299). *Şerhu Durreti'l-Ğavâss fi Evhâmi'l-Havâss*, İstanbul.
- HAKÎM ET-TİRMİZÎ (1958). *Beyânu'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb* (neşr. Nicholas Heer), Kâhire.
-, (1961) *Beyânu'l-Fark beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lübb*, (terc. Nicholas Heer), *Muslim World*, LI, s. 25-36, 83-91; 163-172; 244-258.
-, *Kitâbu'l-Furûk*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya, no: 1975, 1b -102 b. (Kütahya, Vahit Paşa Küt., 2253; İskenderiye Belediye Küt., 5386 C; Paris, No: 5018; Süleymaniye, Esat Efendi, 1479; Ayasofya, 1975)
- HAMEVÎ, Ebubekir Ali b. Abdullah (1987). *Hizânetü'l-Edeb ve Çâyetü'l-Ereb*, Beyrût.
- HARÎRÎ, Kasım b. Ali (1299). *Durretu'l-Ğavâss fi Evhâmi'l-Havâss*, İstanbul.
- HÂŞİMÎ, Ahmed (ts.). *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Me'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Beyrût.

- HEMEDÂNÎ, Abdurrahman b. İsa (1991). *Kitâbu'l-Elfâzi'l-Kitâbiyye* (ed. Emîl Bedi Yakub), Beyrût.
- İBN ÂŞUR, Muhammed Tâhir (1937). "et-Müterâdîf fi'l-Luğati'l-Arabîyye", *Mecelletü Mecme'î'l-Kâhire*, cilt: 4, Kâhire.
- İBN CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemâluddin b. Ali (1985). *el-Müdhîş*, Beyrût.
- İBN EBÎ'D-DÜNYA, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (1997). *Kura'd-Dayf*, Riyad.
- İBN EBÎ SÂBÎT (1985). *Kitâbu Halki'l-İnsân* (tah. Abdüssettar Ahmed Ferrâc), Kuveyt.
-, (1987). *Kitâbü'l-Fark (Kitâbâni fi'l-Fark içinde*, tah. Hâtim Sâlih Dâmin), Beyrût 1987
- İBN ESÎR, Ziyaüddin Nasrullah b. Muhammed (1982). *Kifâyetü't-Tâlib fi Nakdi Kelâmi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib* (tah. Nuri Hemudi el-Kaysî, Hatim Salih Zamin, Hilâl Naci), Musûl.
-, (1939). *el-Meselü's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, Kâhire.
- İBN FÂRÎS, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (1910), *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğa ve Süneni'l-Arab fi Kelâmihâ*, Kâhire.
-, Ebu'l-Hüseyn Ahmed (1366). *Mu'cemu Mekâyisü'l-Luğa* (tah. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kâhire.
-, (1982). *Kitâbü'l-Fark* (tah. Ramazan Abdüttevâb), Kâhire.
- İBN KEŞİR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrût 1401
- İBN KEYKELDÎ, Selahuddin Ebû Said Halîl, *el-Fusûlu'l-Mufîde fi'l-Vâvi'l-Mezîde* (tah. Hüseyin Mûsâ Şâir), Amman 1990
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebi'l-Kâtib* (şerh: Ali Fa'ur), Beyrût 1988.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid (1992). *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem (ts.). *Lisânu'l-Arab*, ys.
- İBN SIKKÎT (1998). *Kitâbu'l-Elfâz -Ekdemu Mu'cemin mine'l-Me'ânî* (tah. Fahrüddin Kabâve), Lübnan.
- İBN TEYMIYE (1392), *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr* (tah. Adnan Zarzur), Kuveyt.
- İBN AKÎL, Bahâuddin Abdullah b. Ukeyl (1985), *Şerhu İbn Akîl* (tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dimeşk
- İSKÂFÎ, Muhammed b. Abdillâh (1991). *Kitâbu Halki'l-İnsân* (tah. Hıdır Avvâd el-Akel), Beyrût.
- JEFFERY, Arthur(ed.) (1954), *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır
- KADDÛR, Ahmed Muhammed (1996) *Musannefâtu'l-Lahn ve't-Teskîfu'l-Luğavî hatte'l-Karnî'l-Âşîri'l-Hicrî*, Dimeşk.
- KANNÛCÎ, Sıddık b. Hasan (1978). *Ebcedü'l-Ulûmi'l-Veşyî'l-Merkûm fi Beyâni Ahvâli'l-Ulûm* (tah. Abdülcebar Zekkar), Beyrût.
- KARA, Ömer (2009), *Kur'an'ın Anlaşılmasında Yakınlanımlık ve Nüans -Râğib el-İsfahani Örneği-*, Bilge Adam Yayınevi, İstanbul.
-, (2004a) "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Olgusunun 'Furûk' Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkaplanı - Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş- (I)", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, Ankara, s. 197-220
-, (2004b) "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' Literatürünün 'Furûk' Paralelinde Tespit ve Tahlili -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (II)-", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XLV, sayı: 2, Ankara, ss. 219-253
-, (2004c) "Arap Dilbilimindeki 'Terâdüf' ve 'Furûk' Argümanlarının Mukayeseli Tahlili -el-Furûku'l-Luğaviyye'ye Giriş (III)-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (www.dinbilimleri.com), Yıl: 4, sayı: 4, Samsun, ss. 117-146.
-, (2004d) "Müellifi Bilinmeyen Bir 'Furûk' Risalesinin Tenkitli Neşri -[el-Furûku'l-Luğaviyyetü'l-Muhtâre fi'l-Müfredâti'l-Mütেকâribe]-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (www.dinbilimleri.com), Yıl: 4, sayı: 2, Samsun, ss. 173-212.)
-, (2004e) "Ömer b. Ali el-İspirî'nin Furûkla İlgili Bir Risalesinin Tenkitli Neşri -er-Risale fi Ma'ne'l-Hamd ve's-Şükr ve'l-Medh ve's-Senâ ve Suveri'l-İctimâi ve'l-İftirâki Beynehüm-", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 21, Erzurum, ss. 185-239.
- KÂTİP ÇELEBÎ (1992). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Beyrût.
- KAZVİNÎ, Hatîb Celâluddin (ts.). *Telhis*, İstanbul.
-, (1988). *el-İzâh fi Ulûmi'l-Belağa*, Beyrût.
- KILIÇ, Hulusi (1996). "Furûk", *DİA*, İstanbul, XIII/222-3
- KİSÂÎ, Ali b. Hamza (1982). *Mâ Telhanu bihi'l-Âmme* (tah. Ramazan Abdüttevâb), Kâhire.
- KUDÂME b. Cafer (1985). *Cevâhiru'l-Elfâz* (tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrût.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (1372). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (tah. Ahmed Abdulalim el-Berdunî), Kâhire.
- KUTRUB, Muhammed b. Müstenir (1987). *Kitâbu'l-Fark* (tah. Halîl İbrâhim el-Atiyye), Kâhire.
- LEBÂBİDÎ, Ahmed b. Mustafa ed-Dimeşkî (1878). *Letâifu'l-Luğa*, Beyrût.
- MATLÛB, Ahmed (1996). *Mu'cemu'l-Mustalahati'l-Belağiyye ve Tatavvurihâ*, Lübnan.
- MEYDÂNÎ, Abdurrahmân Hasan Habenneke (1996). *el-Belâğatü'l-Arabîyye: Üsûsühâ ve Ulûmuhâ ve Funûnuhâ*, Dimeşk.
- MÛNÂVÎ, Muhammed Abdurrauf (1410). *et-Tevfik ala Mühimmâti't-Te'ârif* (tah. Muhammed Rıdvan Dâye), Beyrût-Dimeşk
- MÛNECCİD, Muhammed Nureddin (1999). *el-İştirâku'l-Lafzî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk*, Dimeşk.
- MÛSLİM, Müslim b. Haccâc (1992). *Sahîhu Müslim*, İstanbul.
- NECEFÎ, Ali Ekber (1340). *et-Tuhfetü'n-Nizâmîyye fi'l-Furûki'l-İstilâhiyye*, Haydarabad-Dakn.
- NESÂÎ, Ali b. Şuayb (1992). *Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul.
- NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (ts.). *Medârikü't-Tenzîl*, ys.
- RÂĞİB EL-İSFAHÂNÎ (1986). *el-Müfredâtü fi Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul.
-, (1992). *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân* (tah. Safvan Adnan Dâvûdî), Dimeşk.
-, (1329). *Tefsîru Râğib*, (Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâ'in'in sonunda), s. 395 vd.
- RÂZÎ, Fahrüddin (1994). *Mefâtihu'l-Cayb* (ter. Suat Yıldırım ve arkadaşları), Ankara.
-, (1317). *Nihâyetü'l-İcâz fi Dirâyeti'l-İcâz*, Kâhire.
- RÂZÎ, Muhammed b. Ebibebr (1955). *Muhtârü's-Sihâh* (tah. Mahmud Hatur), Beyrût.

- RUMMÂNÎ-HATTÂBÎ-CÛRCÂNÎ (ts.). *Selâsu Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân* (tah. Muhammed Halefullah ve Muhamed Zeğlül Selâm), Mısır.
- SE'ÂLİBÎ, Ebû Mansûr (1999). *Fıkhu'l-Luğa ve Esrâru'l-Arabiyye* (şerh. Yâsîn el-Eyyûbi), Beyrût.
- SEKKÂKÎ, Ebû Yakub Yusuf b. Ebîbekr (1937). *Miftâhu'l-Ulûm*, Kâhire.
- SEKKÂKÎNÎ, Halîl, (1955). "et-Terâdüf fi'l-Luğa", *Mecelletü Mecmei'l-Kahire*, Kâhire.
- SEMÎN EL-HALEBÎ, Ahmed b. Yusuf (1993). *Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz* (tah. Muhammed et-Tuncî), Beyrût.
- SÛLEYMAN b. Benîn (1985). *İttifâku'l-Mebânî ve İftiraku'l-Me'ânî*, Amman.
- SÛYÛTÎ, Celâluddin (1415). *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kâhire.
-, (1998). *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa* (tah. Fuad Ali Mansur), Beyrût.
-, (ts.). *Gâyetu'l-İhsân fi Halki'l-İnsân* (tah. Merzuk Ali İbrâhîm), ys.
-, (1969). *Mu'taraku'l-Akrân fi İ'câzi'l-Kur'ân* (tah. Muhammed Becâvî), Kâhire.
- ŞÂYÎ, Muhammed b. Abdîrrahman (1993). *el-Furûku'l-Luğaviyye ve Eserûhâ fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (ts.). *Fethu'l-Kadîr*, Beyrût.
- TABÂNE, Bedevî (1997). *Mu'cemu'l-Belâğati'l-Arabiyye*, Beyrût.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (1405). *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrût.
- TAFTAZÂNÎ, Saduddin (ts.). *el-Mutavval ale't-Telhîs* (taşbaskı), ys.
-, (1974). *Muhtasaru'l-Me'ânî*, İstanbul.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa (1992). *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul.
- UKBERÎ, Ebu'l-Bekâ (1992). *Mesâilun Hilâfiyye fi'n-Nahv*, Beyrût.
- YÂZİCÎ, İbrâhîm (1985). *Kitâbu Nuc'ati'r-Râid ve Şir'ati'l-Vârid fi'l-Müterâdif ve'l-Mütevârid*, Beyrût.
- YESÛ'Î, Henrikus Lamnes (1889). *Ferâidu'l-Luğa: fi'l-Furûk*, Beyrût.
- ZAMAŞSERÎ, Mahmud b. Ömer (1984). *Esâsu'l-Belâğe*, Beyrût.
- ZECCÂC, İbrâhîm b. Serî (1991). *Kitâbu Halki'l-İnsân (Resâil ve Nusûs fi'l-Luğa ve'l-Edeb ve't-Tarih* içinde, tah. İbrâhîm Samerrâî), Beyrût.
- ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazim (1988). *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût.
- ZERKEŞÎ, Bedruddin (1391). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Beyrût.
- ZİYÂDÎ, Hâkim Mâlik (1980). *et-Terâdüf fi'l-Luğa*, Bağdad.